

A Typology and Historical Evolution of Markets Through the Lens of Capitalist Transformations: From Traditional Embeddedness to Surveillance Capitalism

Somayeh Tohidlou¹

<https://doi.org/10.22084/csr.2026.32374.2453>

Received: 2026/02/22; Revised: 2026/05/01; Accepted: 2026/06/18

Type of Article: **Research**

Pp: 197-222

Abstract

The conceptual and physical transformation of the market institution is an objective representation of paradigmatic shifts in the structure of capitalism. This research aims to analyze the historical evolution of markets, explain the shift in the nature of the “logic of embeddedness,” examine the transformation of the power structure between the state, society, and capital, and design a comprehensive analytical model. Adopting a descriptive-analytical method and a historical-comparative approach, this study reviews classical and contemporary theories to provide an institutional analytical matrix. In this matrix, markets are distinguished into seven distinct types—Traditional, Modern, Abstract, Informational, Platform, Surveillance, and Innovative—based on structural variables. The findings indicate that the logic of embeddedness has migrated from social and kinship relations in the traditional phase to rigid bureaucratic laws in the modern phase, and finally to infrastructural and material embeddedness of codes in platform and surveillance markets. Simultaneously, the power structure has shifted from physical material possession toward predictive capacity and behavioral surplus extraction. Analyzing local Iranian markets reveals that due to the dominance of the “code as law” doctrine and the replacement of state legal texts with private platform terms of service, classical regulation has suffered a fundamental stutter, reproducing risks such as labor destabilization and cognitive numbness.

Keywords: Embeddedness, Market Typology, Surveillance Capitalism, Human Agency, Platform Market, Traditional Market.

I. Department of Social Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran.

Email: s.tohidlou@ihcs.ac.ir

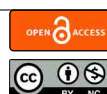
Citations: Tohidlou, S., (2026). A Typology and Historical Evolution of Markets Through the Lens of Capitalist Transformations: From Traditional Embeddedness to Surveillance Capitalism. *Two Quarterly Journal of Contemporary Sociological Research*, 15(28), 197–222. <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32374.2453>

Homepage of this Article: https://csr.basu.ac.ir/article_6882.html?lang=en

Publisher & Owner: Bu-Ali Sina University.

Copyright © 2026 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

1. Introduction

Markets are not abstract phenomena, but institutional structures established in time, leaving different impacts across various eras. As Douglass North emphasizes, institutions set the rules of the game (North, 1990). However, based on Karl Polanyi's theoretical tradition, the economy is always embedded within the layers of society (Kirby, 2021). Mark Granovetter also views the market as a structure where trust and norms guide economic behavior (Granovetter, 2017). The fundamental issue is that with the paradigmatic transformation of technological infrastructures, the meaning of this embeddedness has changed. Today, we face market forms that can no longer be understood through traditional binaries. The core problem occurs when communication infrastructures shift from facilitating tools to governing logic. In the era of "surveillance capitalism," human lived experience is transformed into raw material for data extraction (Zuboff, 2019). Julie Cohen notes that in informational capitalism, platform infrastructures perform regulatory functions instead of legal institutions (Cohen, 2019). This study aims to formulate a seven-fold typology, providing a foundation to understand domestic platforms as part of a global shift from social embeddedness to infrastructural embeddedness.

2. Materials and Methods

This research employs a systematic qualitative review and document analysis, applying a "directed qualitative content analysis" technique. The research process involved two parallel phases: (1) internal studies (Iran), searching for the keyword "market" in academic databases (Noormags) focusing on sociological approaches and excluding purely positivist economic methods, yielding 30 core articles; and (2) international studies, evaluating over 120 documents and selecting 50 key articles based on theoretical alignment with capitalist transformations. Data from these 80 documents formed the basis for the seven-fold typology. By relying on inductive reasoning derived from the theoretical framework (Polanyi, North, Zelizer, Zuboff), we categorized codes around governance logic, social agency, power definition, and legal structure, integrating them into an analytical matrix to track the shifts from social-traditional embeddedness to infrastructural-algorithmic embeddedness.

3. Data: Institutional Typology and Evolutionary Matrix

The evolution of markets is a function of infrastructural leaps. The following matrix categorizes markets based on key explanatory variables (See: Table 1):

4. Discussion

The comprehensive analysis of market evolution reveals a profound paradigmatic shift in the architecture of power: from the direct possession of physical means of production and industrial capital toward an abstract, yet pervasive, "capacity for prediction and behavioral surplus extraction" (Zuboff, 2019). In traditional and modern historical phases, markets were governed by tangible constraints, localized social ties, and visible state hierarchies. However, in contemporary digital, platform, and smart markets, power operates invisibly through complex algorithmic infrastructures, data streams, and automated code architecture.

In the specific context of the Iranian economy, this global transformation exhibits critical structural anomalies. While historical domestic markets were deeply rooted in social networks, guild ethics, and face-to-face trust, the rapid and uncritical adoption of platform technologies has largely bypassed classic regulatory frameworks. State regulatory and supervisory bodies remain trapped in a physical-bureaucratic paradigm, rendering them structurally ineffective against the sovereign “code as law” doctrine enforced by private platform monopolies (Cohen, 2019). Rather than acting as neutral intermediaries, digital platforms function as private regulators that dictate the rules of exchange, pricing, and labor conditions.

This infrastructural capture profoundly erodes human agency and autonomy. By continuously exploiting cognitive resources and mental bandwidth (Mullainathan & Shafir, 2013), modern platform and surveillance markets induce a state of “cognitive numbness,” wherein human actors are systematically reduced to reflexive reproducers of algorithmic prompts rather than autonomous decision-makers. Technology has ceased to be a neutral facilitator of trade; it has evolved into an autonomous governing logic that dictates social life. Consequently, contemporary risks—such as the precariousness of gig-work (Uberization), algorithmic opacity, and real-time behavioral manipulation—are not merely economic externalities, but deep structural threats to human freedom.

Furthermore, systemic hazards include the colonization of future human behavior, wherein the “behavioral surplus” of daily actions is harvested and monetized without explicit consent. This triggers a profound crisis of free will that traditional antitrust laws and physical regulatory instruments are utterly incapable of resolving. Addressing these emerging threats requires moving beyond outdated administrative controls and recognizing that digital platforms have fundamentally rewritten the social contract between capital, state, and society. Ultimately, fostering resilience against algorithmic hegemony demands innovative models of digital governance that protect civil liberties and re-embed economic interactions within democratic human values.

5. Conclusion

This article demonstrates that the market is not a static, neutral mechanism of exchange, but an evolving institutional form continually redefined at the intersection of technological infrastructures and capitalist paradigms. The primary theoretical and analytical finding of this study is the fundamental, structural inversion of Karl Polanyi’s concept of “embeddedness”: whereas historical capitalism witnessed an economy embedded within social relations, moral frameworks, and state-enforced laws, contemporary surveillance and smart capitalism have inverted this logic. Today, society, human lifeworlds, and cognitive faculties are deeply embedded within proprietary algorithmic market infrastructures. Rather than serving as an open space for human agency, the modern digital market functions as an overarching infrastructure that disciplines human behavior, commodifies intimate experiences, and colonizes future actions through real-time behavioral engineering.

To effectively restrain the expanding hegemony of digital platforms and surveillance capitalism, traditional policy and regulatory frameworks—which remain anchored in physical, administrative, and bureaucratic paradigms—must be radically transcended. We must actively redefine fundamental rights within the digital infrastructural space, prioritizing the legal protection of cognitive privacy, mental autonomy, and psychological self-determination. The future preservation of human agency relies entirely

on our critical capacity to deconstruct the “black box” of algorithmic governance, expose the hidden extractive mechanisms of behavioral surplus, and restore a protective, democratic boundary between runaway market expansion and the fragile human lifeworld.

Furthermore, as our comprehensive analysis of the Iranian economic context reveals, domestic markets are increasingly subjected to structural disembedding through private platform governance, gig-work precarity, and the uncritical adoption of the “code as law” doctrine. This institutional vulnerability highlights an urgent imperative for developing economies to move beyond obsolete state controls and establish robust, context-sensitive frameworks of digital sovereignty. Without a novel regulatory paradigm tailored to the realities of smart capitalism, human autonomy risks being permanently subsumed by predictive computational systems, leading to widespread cognitive numbness and systemic alienation. Ultimately, forging a new digital constitutionalism, establishing democratic oversight over platform architectures, and re-embedding the market within human-centric social norms remain the defining institutional and political challenges of our contemporary era.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

گونه‌شناسی و تطور تاریخی بازارها در پرتو تحولات سرمایه‌داری: از حک‌شدگی سنتی تا سرمایه‌داری نظارتی

سمیه توحیدلو^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32374.2453>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۳، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۹۷-۲۲۲

چکیده

تحول مفهومی و کالبدی نهاد بازار، بازنمایی عینی چرخش‌های پارادایمیک در ساختار سرمایه‌داری است. این پژوهش با هدف واکاوی سیر تطور تاریخی بازارها و تبیین تغییر ماهیت «منطق حک‌شدگی»، به دنبال پاسخ‌گویی به دگرگونی این مفهوم در اقتصاد ایران، تحول ساختار قدرت میان دولت، جامعه و سرمایه، و طراحی یک مدل تحلیلی جامع است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رهیافت تاریخی-تطبیقی است که از طریق بازخوانی انتقادی ادبیات، یک ماتریس تحلیل نهادی ارائه می‌دهد. در این ماتریس، بازارها بر مبنای متغیرهای ساختاری به هفت گونه متمایز سنتی، مدرن، انتزاعی، اطلاعاتی، پلتفرمی، نظارتی و هوشمند تفکیک شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در گذار تاریخی، منطق حک‌شدگی از مناسبات اجتماعی، اخلاقی و خویشاوندی در فاز سنتی، به قوانین صلب بوروکراتیک و قیمت در فاز مدرن و نئولیبرال، و در نهایت به حک‌شدگی زیرساختی و مادی کدها در بازارهای پلتفرمی و نظارتی کوچ کرده است؛ جایی که الگوریتم‌ها جامعه را در خود مستحیل می‌کنند. هم‌زمان، ساختار قدرت از تملک مادی کالبد فیزیکی و ابزار تولید به سمت توان پیش‌بینی و استخراج اضافه‌رفتاری نقل مکان کرده است. واکاوی بازارهای بومی ایران آشکار می‌سازد که به دلیل غلبه دکتترین کد به مثابه قانون و جایگزینی شرایط خدمات پلتفرم‌های خصوصی به جای متون قانونی دولت، رگولاتوری کلاسیک دچار لکنت بنیادی شده و مخاطرات نوظهوری چون بی‌ثبات‌سازی کار و کرختی شناختی جامعه را بازتولید کرده است. نتیجه‌گیری نهایی تحقیق بر ضرورت مهار هژمونی تکنولوژی و مهار معماری الگوریتمیک قدرت تأکید دارد.

کلیدواژگان: حک‌شدگی، سنخ‌شناسی بازار، سرمایه‌داری نظارتی، عاملیت انسانی، بازار پلتفرمی، بازار سنتی.

۱. پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

Email: s.tohidlou@ihcs.ac.ir

ارجاع به مقاله: توحیدلو، سمیه، (۱۴۰۵). گونه‌شناسی و تطور تاریخی بازارها در پرتو تحولات سرمایه‌داری: از حک‌شدگی سنتی تا سرمایه‌داری نظارتی. پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۲۸(۱۵)، ۱۹۷-۲۲۲. <https://doi.org/10.22084/csr.2026.32374.2453>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://csr.basu.ac.ir/article_6882.html

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۵. ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی سینا است.
این مقاله گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

۱. مقدمه

بازارها ته پدیده‌هایی انتزاعی، بلکه ساختارهای نهادی مستقری هستند که در زمان‌های مختلف آثار متفاوتی برجای گذاشته‌اند. چنان‌که «داگلاس نورث» تأکید می‌کند، نهادها با تعیین قواعد بازی، هزینه‌های مبادله را کاهش داده و شکل‌گیری بازارها را ممکن می‌سازند (نورث^۱، ۲۰۱۹). اما این قواعد بازی، صرفاً حقوقی نیستند؛ بلکه براساس سنت نظری «کارل پولانی»، اقتصاد همواره در لایه‌های جامعه «حک»^۲ شده است.^۳ از بازارهای سنتی تا حکمرانی داده‌ها؛ بازار ته یک پدیده انتزاعی و صرفاً مکانیکی، بلکه نهادی برآمده از بطن روابط اجتماعی است. براساس سنت نظری کارل پولانی، اقتصاد بخشی از یک کل بزرگ‌تر به نام جامعه است و همواره در لایه‌های آن «حک» شده است (کیربی^۴، ۲۰۲۱: ۵۲). «مارک گرانووتر» نیز با تأکید بر شبکه‌های روابط شخصی، بازار را ساختاری می‌بیند که در آن اعتماد و هنجارها، رفتار اقتصادی را جهت می‌دهند (گرانووتر^۵، ۲۰۱۷: ۱۸). اما مسئله اساسی اینجاست که با تحول پارادایمیک زیرساخت‌های فناورانه، معنای این «حک‌شدگی»^۶ دستخوش تغییر شده است. ما امروز با گونه‌هایی از بازار مواجهیم که دیگر تنها با دوگانه «سنتی-مدرن» یا منطق «نئولیبرال» قابل فهم نیستند.

چالش اصلی زمانی رخ می‌نماید که زیرساخت‌های ارتباطی، از «ابزار تسهیل‌گر» به «منطق حاکم» بر بازار تبدیل می‌شوند. درحالی‌که در بازارهای سنتی و مدرن، ارزش‌های هنجاری و اخلاقی (زلیزر، ۲۰۱۷: ۲۶) همچنان عاملیت انسانی را حفظ می‌کردند، در دوران کنونی با ظهور «سرمایه‌داری نظارتی»^۷، شاهد گذار به وضعیتی هستیم که در آن، به تعبیر «شوشانا زوبوف»، تجربه زیسته انسان به مواد خام برای استخراج داده تبدیل شده است (زوبوف^۸، ۲۰۱۹: ۸). این گذار، توازن میان دولت، سرمایه و جامعه را برهم زده است. «جولی کوهن» به درستی اشاره می‌کند که در «سرمایه‌داری اطلاعاتی»^۹، زیرساخت‌های پلتفرمی به جای نهادهای قانونی، نقش تنظیم‌گری و کنترل را ایفا می‌کنند. اگر بخواهیم این تجربه را در بازار در ایران هم دنبال کنیم به ماهیت تا حد زیادی مشابه می‌رسیم.

مسئله اصلی اینجاست که ابزارهای تنظیم‌گری (رگولاتوری) در ایران، همچنان در بند فهم کلاسیک از بازار (مبتنی بر نهادهای فیزیکی و بوروکراسی دولتی) مانده‌اند، درحالی‌که بازارهای نوین ایرانی (از پلتفرم‌های گیگ‌اکنومی تا بازارهای مالی غیرمتمشکل) به سمت گونه‌های جدیدی از انباشت و حکمرانی حرکت کرده‌اند که مبتنی بر «کد، الگوریتم و استخراج داده» است.

پرسش پژوهش: این پژوهش با فاصله گرفتن از رویکردهای توصیفی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که چگونه می‌توان تطور تاریخی بازار در ایران را در تقاطع با این گونه‌های نوین فهم کرد و چرا مدل‌های رگولاتوری سنتی در برابر این تحولات دچار لکنت شده‌اند؟

درواقع، هدف راهبردی پژوهش غنابخشی به جامعه‌شناسی اقتصادی بومی است. مطالعات داخلی بازار در ایران عمدتاً بر «بازارهای فیزیکی و شبکه‌های خویشاوندی» یا «مطالعات مدیریتی ابزاری» متمرکز بوده‌اند و از اتصال این دو به ادبیات انتقادی «سرمایه‌داری نظارتی» غفلت کرده‌اند. این پژوهش با صورت‌بندی یک گونه‌شناسی هفت‌گانه، بستری فراهم می‌کند تا تحولات پلتفرم‌های بومی (مانند اسنپ و نظام‌های پرداخت دیجیتالی) نه به عنوان پدیده‌های ایزوله، بلکه به عنوان بخشی از یک سیر جهانی (از حک‌شدگی اجتماعی به حک‌شدگی زیرساختی) فهم شوند.

از همین منظر است که این پژوهش می‌کوشد به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- گونه‌شناسی تطوری بازار (از سنتی تا هوشمند) چگونه می‌تواند سیر دگرگونی «منطق حک‌شدگی» در اقتصاد ایران را توضیح دهد؟
- در گذار از بازارهای سنتی به بازارهای نظارتی و نوآورانه، «ساختار قدرت» میان دولت، جامعه و سرمایه چه تحول پارادایمیک یافته است؟
- تفاوت‌های بنیادین انواع بازار از منظر «ارزش‌های هنجاری» و «محیط قانون‌گذاری» چیست و هر یک چه مخاطرات ناشناخته‌ای را به همراه دارند؟

• چگونه می‌توان یک مدل تحلیلی جامع برای شناسایی و تفکیک بازارهای معاصر براساس متغیرهای اقتصادی و اجتماعی ارائه داد؟

۲. چارچوب نظری و مفهومی

۲-۱. تعریف بازار؛ نهادی فراتر از مبادله اقتصادی

بازار در این پژوهش، نه صرفاً یک مکانیسم انتزاعی برای تخصیص منابع یا فضایی برای برخورد سرد عرضه و تقاضا، بلکه به مثابه یک «نهاد اجتماعی، حقوقی و زیرساختی» تعریف می‌شود. بازار مجموعه‌ای سازمان‌یافته از روابط، قواعد و رویه‌هایی است که امکان مبادله کالا، خدمات و اطلاعات را فراهم می‌سازد. این تعریف بر این اصل استوار است که بازار هرگز نمی‌تواند «خودتنظیم‌گر» و مستقل از بستر اجتماعی‌اش باشد؛ بلکه همان‌طور که در متون کلاسیک جامعه‌شناسی اقتصادی تأکید شده، بازار در لایه‌های جامعه، سیاست و فرهنگ «حک» شده است. درواقع، بازار بستری است که در آن «اعتماد»، «قدرت» و «معنا» با هم تلاقی می‌کنند. از یک سو، بازار محصول شبکه‌های پایدار کنشگران است که مبادلات را از حالت تصادفی خارج کرده و به آن تداوم می‌بخشند (گرانووتر، ۲۰۰۵) و از سوی دیگر، محصول محیط‌های قانون‌گذاری و ساختارهای کنترلی است که توسط دولت‌ها و نهادها برای ایجاد ثبات در «میدان مبادله» ایجاد می‌شوند (فلیگشتاین و داتر^۱، ۲۰۰۷). بنابراین، بازار موجودیتی پویاست که همگام با تحولات سرمایه‌داری، ماهیت آن از یک «رابطه رودررو» به یک «زیرساخت پیچیده» تغییر یافته است.

۲-۲. چرخش‌های پارادایمی در فهم ماهیت بازار

برای درک ضرورت رسیدن به یک صورت‌بندی جدید از بازار، ابتدا باید انواع چرخش‌های پارادایمی را از یکدیگر تفکیک کرد.

• **چرخش از قیمت به شبکه و فرهنگ (رویکرد رابطه‌ای):** در این مرحله، مطالعات بر این نکته متمرکز شدند که بازارها چگونه توسط شبکه‌های اجتماعی و نظام‌های معنایی شکل می‌گیرند. «مارک گرانووتر» (۱۹۹۵) با بازخوانی نظریات اقتصادی، نشان داد که حتی پیچیده‌ترین ساختارهای اقتصادی (مانند گروه‌های تجاری) برپایه پیوندهای اجتماعی بنا شده‌اند. هم‌زمان، «ویویانا زلیزر» (۱۹۷۹؛ ۲۰۲۱) با ورود به لایه‌های اخلاقی، ثابت کرد که بازارها فضایی برای «ارزش‌گذاری فرهنگی» هستند و مفاهیمی مثل پول یا بیمه، براساس هنجارهای جامعه معنا می‌یابند. این چرخش نشان می‌دهد که بازار همواره باری «اخلاقی و اجتماعی» دارد.

• **چرخش به سمت قدرت و زیرساخت (رویکرد سرمایه‌داری اطلاعاتی):** با تحول تکنولوژیک، فهم از بازار از یک «میدان اجتماعی» به یک «زیرساخت نظارتی» تغییر یافت. «جولی کوهن» (۲۰۱۹) معتقد است در عصر جدید، بازارها دیگر توسط قوانین سنتی اداره نمی‌شوند، بلکه در زیرساخت‌های پلتفرمی حک شده‌اند که در آن‌ها «کد و الگوریتم» جایگزین «قانون» شده است. «شوشانا زوبوف» (۲۰۱۹) نیز با معرفی سرمایه‌داری نظارتی، بازار را فضایی تعریف می‌کند که در آن «تجربه انسانی» به عنوان ماده خام استخراج و معامله می‌شود. در این چرخش، بازار به مثابه یک «ماشین تولید قطعیت» عمل می‌کند.

• **چرخش به سمت ماده، شناخت و مخاطره (رویکردهای نوین):** در جدیدترین لایه مطالعاتی، بازارها براساس تأثیرشان بر «ذهن» و «طبیعت» تحلیل می‌شوند. «برنت کاو» (۲۰۱۵) بر ضرورت دیدن «حک‌شدگی مادی» بازار در طبیعت تأکید دارد و هشدار می‌دهد که نادیده گرفتن محدودیت‌های اکولوژیک، تحلیل بازار را ناقص می‌سازد. در لایه‌ای دیگر، «مولاینیتن» و «شفر» (۲۰۱۳) بازار را از منظر «فشار شناختی» بررسی می‌کنند؛ آن‌ها نشان می‌دهند که ساختار برخی بازارها با ایجاد وضعیت «کمیابی»، پهنای باند ذهنی کنشگر را اشغال کرده و عاملیت او را در تصمیم‌گیری مختل می‌کند. همچنین «کیم هندریکس» (۲۰۲۳) با مطالعه بازارهای سلامت، نشان می‌دهد که چگونه حتی «شواهد علمی» به بخشی از زیرساخت مادی و معنایی بازار تبدیل شده‌اند.

۳-۲. رویکردهای نظری در فهم ماهیت بازار

با فهم چنین تغییرات پارادایمی وسیعی می‌بایست فضای نظری مطالعات بازار را از چهار منظر کلیدی بازخوانی کرد.

الف: بازار به مثابه ساختار اجتماعی و شبکه (رویکرد نئوپولانی)

بازار در وهله اول، نه یک مکانیسم قیمت‌گذاری، بلکه مجموعه‌ای از روابط پایدار میان کنشگران است. براساس سنت نظری «کارل پولانی»، بازار همواره در لایه‌های جامعه «حک» شده است؛ به این معنا که منطق اقتصادی هرگز مستقل از اقتضائات اجتماعی عمل نمی‌کند (کیربی، ۲۰۲۱: ۵۲). مارک گرانووتر این بحث را با تأکید بر «شبکه‌های اجتماعی» بسط می‌دهد. از نظر او، کنش‌های اقتصادی در بازارهای مدرن و حتی سنتی، تحت تأثیر شدید ساختارهای رابطه‌ای هستند که «اعتماد» را تولید و «فساد» را مهار می‌کنند (گرانووتر، ۲۰۰۵: ۳۳). بنابراین، بازار پیش از آن که میدان رقابت باشد، میدانی از شبکه‌های اجتماعی است که به مبادلات جهت می‌دهند (گرانووتر، ۱۹۹۵: ۹۵).

ب: بازار به مثابه میدان قدرت و تنظیم‌گری (رویکرد نهادگرا)

بُعد دیگر بازار، ماهیت «سیاسی و نهادی» آن است. «نیل فلیگشتاین» بازارها را به مثابه «میدان‌های اجتماعی»^{۱۱} تعریف می‌کند که برای بقای خود نیازمند ساختارهای کنترلی و قواعد حکمرانی هستند (فلیگشتاین و داتر، ۲۰۰۷: ۱۱۴). در این نگاه، بازار بدون حضور دولت و قوانین حقوقی (حقوق مالکیت) معنا ندارد. جولی کوهن با بسط این ایده به عصر حاضر، نشان می‌دهد که در «سرمایه‌داری اطلاعاتی»، این قواعد حکمرانی از متون قانونی به «کدهای برنامه‌نویسی» و الگوریتم‌ها منتقل شده‌اند؛ یعنی زیرساخت‌های پلتفرمی خود به «قانون» تبدیل شده‌اند (کوهن، ۲۰۱۹: ۳۵).

ج: بازار به مثابه نظم اخلاقی و معنایی (رویکرد فرهنگی)

برخلاف تصور اقتصاد نئوکلاسیک که بازار را عامل «تقدس‌زدایی» و غیرشخصی شدن می‌داند، «ویویانا زلیزر» اثبات می‌کند که بازارها همواره با «معانی اجتماعی» و تمایزات اخلاقی گره خورده‌اند. او در تحلیل خود از بازار بیمه عمر و پول، نشان می‌دهد که چگونه ارزش‌های فرهنگی تعیین می‌کنند که چه چیزی قابل معامله است و چه چیزی نیست (زلیزر^{۱۲}، ۱۹۷۹: ۱۱؛ ۲۰۲۱: ۲۶). این رویکرد به ما کمک می‌کند تا بفهمیم چگونه در «بازارهای نوآورانه»، مفاهیم جدیدی از اخلاق و ارزش پدید می‌آیند که با سنت‌های پیشین در تضاد هستند.

د: بازار به مثابه زیرساخت و فضای شناختی (رویکرد نوین)

درنهایت، بازار در دوران معاصر با دو مفهوم «زیرساخت مادی» و «پهنای باند شناختی» تعریف می‌شود.

- **حک‌شدگی مادی:** «کائو» استدلال می‌کند که بازارها علاوه بر جامعه، در «طبیعت» نیز حک‌شده‌اند و نادیده گرفتن این پیوند مادی، تحلیل مخاطرات زیست‌محیطی را ناممکن می‌سازد (کاپ^{۱۳}، ۲۰۱۵: ۲۸۲).
- **فشار شناختی:** «سندھیل مولاینیتن» و «الدار شفر» نشان می‌دهند که ساختار بازار می‌تواند با ایجاد وضعیت «کمیابی»^{۱۴}، بر نحوه تصمیم‌گیری کنشگران اثر بگذارد و آن‌ها را به سمت رفتارهای خاصی سوق دهد (مولانشتاین و شفیر^{۱۵}، ۲۰۱۳: ۱۲؛ شفیر، ۲۰۱۳: ۱۲). این همان نقطه‌ای است که «سرمایه‌داری نظارتی» از آن بهره می‌برد تا با دستکاری محیط تصمیم‌گیری، عاملیت فرد را تحت کنترل درآورد (زوبوف، ۲۰۱۹: ۳۳۰).

۳. پیشینه تجربی مطالعات بازار (بومی و خارجی)

مطالعات تجربی پیرامون نهاد بازار، گستره‌ای بسیار متکثر و چندپارادایمی را دربر می‌گیرد. براساس مبانی نظری توسعه یافته، می‌توان پنج فرضیه کلیدی را از تحلیل ادبیات بازار شناسایی کرد؛ نخست، توسعه بازارها فرآیندی

کند، پیچیده و غیرخطی بوده است؛ دوم، ترتیبات نهادی رسمی و غیررسمی توسعه بازار را شکل داده‌اند؛ سوم، مصرف‌کنندگان بزرگ همواره محرک رشد بازارها بوده‌اند؛ چهارم، رقابت بین مراکز بازار تحت تأثیر فناوری حمل و نقل و ارتباطات به بازسازی شبکه‌ها منجر شده است؛ و پنجم، بازارهای غیررسمی همواره نقشی محوری در تجارت ایفا کرده‌اند. بر مبنای تقسیم‌بندی‌های حرفه‌ای و فرهنگی موجود، پیشینه پژوهش حاضر در قالب پنج رویکرد کلیدی صورت‌بندی می‌شود.

۱-۳. رویکرد تاریخی، تطوری و کالبدی به بازار

این رویکرد به بررسی این موضوع می‌پردازد که چگونه فرم فیزیکی، فضایی و منطق انباشت سرمایه در بازارها در طول زمان دگرگون شده و فضاهای نوین، ساختارهای سنتی را به حاشیه رانده‌اند.

• **مطالعات تجربی بومی (تجربه ایران):** تحلیل تاریخی بازار در ایران نشان‌دهنده یک پویایی چندبُعدی میان فضا، مذهب و ساختار قدرت است. «سرائی» (۱۳۸۹) در واکاوی تحولات بازارهای ایرانی-اسلامی با تمرکز بر بازار یزد تبیین می‌کند که بازار در دوره‌های تاریخی مختلف، به عنوان کانون هدایت اقتصادی شهر جایگاهی رفیع داشته و اعتبار اقتصادی آن، مرتبه اجتماعی، فرهنگی و مذهبی بازار را تجلی می‌بخشید؛ با این حال، در دوره معاصر، ظهور فضاهای نوین تجاری، بازارهای سنتی را به حاشیه کشانده است. «رجبی» (۱۳۸۶) استدلال می‌کند که چون بازار سنتی در ایران در تعامل با سایر نهادهای جامعه بود، هرگونه تغییر در آن سبب تغییرات اساسی در جامعه و نظام شهری می‌شود؛ از این‌صورت، اضمحلال برخی اصناف قدیمی مانند رشته فرش‌فروشان (اسمعیلی‌سنگری و عمرانی، ۱۳۸۷) نمونه‌ای ملموس از این افول تاریخی است. از منظر سیاسی نیز «اشرف» (۱۳۵۹) موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در دوره قاجار را در پیوند با قدرت مطلقه تحلیل کرده و «اکبری» (۱۳۹۳) سیر این تحول را تا دوره جمهوری اسلامی ردیابی می‌کند. نقش تجار در تاریخ (ترابی‌فارسانی، ۱۳۸۳؛ ۱۳۸۴) و حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه (توحیدلو، ۱۳۹۴) نیز در این حوزه دیردانه است. علاوه بر این، «بهار» (۱۳۸۰) به بیان نحوه قرار گرفتن بازار تهران در جریان جهانی‌شدن از طریق تفکیک نهادی و توسعه رسانه‌ها پرداخته و نشان می‌دهد که چگونه دگرگونی وظایف نهادی، بافت جمعیتی جدیدی را بر کالبد بازار تحمیل کرده است. «خاتم» (۱۳۸۱) نیز تأثیر طرح‌های جامع شهری تهران را بر روند اضمحلال و جابه‌جایی مرکزیت تجاری قدیم بازار بررسی کرده است. «سی. تام. تامپسون» (۱۳۸۶) در مطالعه «تجار کوچک در ایران»، طیف وسیعی از بساط‌داران کنار گذرها تا دکه‌داران بازارچه‌های سنتی تهران را تحلیل کرده و نشان می‌دهد که چگونه نوسانات قیمت نهایی آن‌ها بر اساس تعهدات اجتماعی و ارزش وقت و کار (خارج از منطق محض بازار نئوکلاسیک) رقم می‌خورد.

• **مطالعات تجربی جهانی (خارجی):** در سطح بین‌المللی، تطور تاریخی بازارها بیشتر در قالب گذار از بازارهای فیزیکی به سمت سرمایه‌داری پلتفرمی داده‌محور مطالعه شده است. «وود» و همکاران^{۱۶} (۲۰۱۹) نشان می‌دهند که چگونه بازار کار از فرم تعاملات فیزیکی به فضاهای دیجیتال کوچ کرده است؛ تحولی که به فک‌شدگی شدید و کالانگاری مفرط نیروی کار می‌انجامد.

۲-۳. رویکرد ساختاری، شبکه‌ای و اجتماعی

این رویکرد بازار را به عنوان یک میدان یا شبکه‌ای از روابط پایدار اجتماعی، عادت‌واره‌ها، اعتماد و سرمایه نمادین تحلیل می‌کند که فراتر از منطق قیمت‌گذاری محض عمل می‌کند.

• **مطالعات تجربی بومی (تجربه ایران):** «ودادهیر» (۱۳۸۲) بر ضرورت دیدن بازار به عنوان یک «واقعیت اجتماعی» تأکید می‌کند که رویکردهای نئوکلاسیک عاری از هنجار قادر به درک آن نیستند. «ورشوی» و همکاران (۱۳۹۷) در یک فراتحلیل بر تحقیقات جامعه‌شناسی بازار در ایران، اثبات می‌کنند که تحقیقات بومی به شکل گسترده‌ای بر ویژگی حک‌شدگی بازار در روابط اجتماعی و نهادی صحنه گذاشته‌اند. «جمشیدی‌ها» و همکاران (۱۳۹۴)

با بهره‌گیری از نظریهٔ «پی‌یر بوردیو»، بازار تهران را به عنوان یک «میدان» صورت‌بندی می‌کنند که در آن کنشگران براساس عادتواره‌ها و تملک انواع سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی و نمادین با یکدیگر رقابت می‌کنند. «پرچمی» و «محمدی» (۱۳۹۳) در بررسی بازار تبریز با رویکرد ساختی-کارکردی، نشان می‌دهند که عناصر مدرنیزاسیون (تکنولوژی و رسانه‌ها) منجر به کاهش نقش تولیدی/توزیعی و از رونق افتادن اصناف کلیدی شده‌اند. «حسینی‌قمی» (۱۳۹۳) نیز اثبات می‌کند که کاهش پای‌بندی به هنجارهای اخلاق اقتصادی در بازار بزرگ تهران، تحت‌تأثیر تغییر ارزش‌ها و از طریق مکانیسم تغییر بافت نیروی کار رخ داده است. این منطق ساختاری حتی در بازارهای مرزی نیز حاکم است؛ چنان‌که «امیرپناهی» (۱۳۹۴؛ ۱۳۹۷) نشان می‌دهد بازار مرزی بانه برای پیدایش و تداوم خود، به شدت نیازمند حک‌شدن در شبکه‌های اجتماعی پیش‌موجود، پیوندهای خویشاوندی و مناسبات قومی محلی است.

• **مطالعات تجربی جهانی (خارجی):** «فلیگشتاین» و «داتر» (۲۰۰۷؛ ۲۰۱۱) استدلال می‌کنند که بازارها اساساً میدان‌هایی اجتماعی هستند که بقا و ثبات در آن‌ها از طریق ایجاد الگوهای پایدار رابطه‌ای میان شرکت‌ها، رقبا و تامین‌کنندگان حاصل می‌شود. «ژونگ» و همکاران^{۱۷} (۲۰۲۰) با مطالعهٔ بازارهای سنتی تر (مواد تازه) در چین نشان می‌دهند که مفاهیمی چون «تازگی و کیفیت»، بر ساخت‌هایی اجتماعی-مادی هستند که در فضای حسی بازار و بستر شبکه‌های اعتماد تولید می‌شوند. در نقطهٔ مقابل، «گویال» و «هاینه»^{۱۸} (۲۰۲۱) نشان می‌دهند که بازارهای غیررسمی به دلیل وابستگی به «دانش ضمنی»^{۱۹} شخصی و بیان‌ناپذیر، دچار نوعی قفل‌شدگی نهادی می‌شوند که ضمن حفظ اعتماد محلی، در برابر رسمی‌سازی مقاومت می‌کند.

۳-۳. رویکرد رابطهٔ بازار و دولت (تنظیم‌گری، مداخلات حقوقی و نهادی)

این محور پژوهشی به چالش‌های نظارتی دولت، چگونگی شکل‌گیری بازارهای موازی و غیرمتمن، و میزان خودمختاری نهادهای مالی در مواجهه با رگولاتوری کلاسیک می‌پردازد.

• **مطالعات تجربی بومی (تجربهٔ ایران):** شکاف میان الگوهای تنظیم‌گری دولت و واقعیت‌های پویای بازار، از چالش‌های اصلی اقتصاد ایران است. «رستمی» (۱۴۰۱) در واکاوی چالش‌های حقوقی نظارت دولت بر بازار غیرمتمن پولی نشان می‌دهد که مداخلات بروکراتیک و ضعف در ساختارهای قانونی، نه تنها این بازارها را مهار نکرده، بلکه منجر به شکل‌گیری بازارهای موازی پولی و بی‌ثباتی شده است. «نادعلی» و همکاران (۱۳۹۶) در بررسی تعامل بازار پول و سرمایه تبیین می‌کنند که چگونه عدم تقارن اطلاعاتی و ساختارهای نهادی رانتهی، هزینه‌های مبادله را افزایش می‌دهد. از منظر سیاسی-تاریخی، «حسین‌زاده فرمی» و «معمدی» (۱۳۹۰) ابعاد دگرگونی رابطهٔ بازار و دولت را پس از انقلاب تصویر می‌کنند؛ جایی که با پیوستن بخشی از بازار به دولت، «بخش دولتی بازار» شکل‌گرفت و مناصب مهم به آن‌ها اختصاص یافت، درحالی‌که بخش غیرسیاسی بازار به حالت انزوا گرایید و قدرت خود را در جامعهٔ مدنی از دست داد.

• **مطالعات تجربی جهانی (خارجی):** مطالعات مرتبط با تنوع سرمایه‌داری دولتی (لین و همکاران، ۲۰۲۱) نشان می‌دهند که چگونه دولت‌ها از ابزارهای حقوقی و رگولاتوری برای جهت‌دهی به بازار استفاده می‌کنند. در نقطهٔ مقابل، «چودهری»^{۲۰} (۲۰۲۲) در مطالعهٔ مردم‌نگارانهٔ خود بر بازار سنتی ارز کابل (سرای شهزاده) نشان می‌دهد که چگونه در غیاب یا ضعف شدید رگولاتوری دولت، بازار از طریق «نظم‌دهی غیردولتی» و قواعد داوری خصوصی، قادر است ثبات و خطوط اعتباری پیچیده را بدون مداخلات دولتی حفظ نماید.

۳-۴. رویکرد معماری مادی، پلتفرمی و سرمایه‌داری نظارتی

این رویکرد تبیین می‌کند که چگونه الگوریتم‌ها، سنسورها، دارایی‌های داده‌ای و زیرساخت‌های مادی، به رگولاتورها و حاکمان جدید بازار تبدیل شده‌اند.

• **مطالعات تجربی بومی (تجربهٔ ایران):** در ادبیات بومی، این رویکرد نوظهور است و عمدتاً در قالب آمادگی‌های

سازمانی تحلیل شده است. پژوهش‌های حوزه مدیریت فناوری (۱۴۰۰) به بررسی ذهن‌آگاهی سازمانی نسبت به تحول دیجیتال پرداخته‌اند. همچنین «همتی‌فراهانی» و همکاران (۱۴۰۰) استراتژی‌های ورود به بازار اینترنت اشیا (IoT) را در قالب بوم‌های کسب‌وکار بومی طراحی کرده‌اند. با این حال، ادبیات بومی هنوز فاقد نگاه انتقادی جامعه‌شناختی به سلطه پلتفرم‌هاست؛ پلتفرم‌های واسطه‌ای وطنی (مانند اسنپ) صرفاً در سطح تحلیل‌های ساده کسب‌وکاری مانده‌اند.

• **مطالعات تجربی جهانی (خارجی):** ادبیات جهانی در این بخش بسیار نقادانه و ساختارگشا است. «تورنبرگ»^{۲۱} (۲۰۲۳) اثبات می‌کند پلتفرم‌ها دیگر واسطه‌های خنثی نیستند، بلکه خود به نهادهای اصلی «حکمرانی و رگولاتوری اجتماعی» بدل شده‌اند. «والاس» و «اسکور»^{۲۲} (۲۰۲۰) آن‌ها را «حاکمان مجازدهنده» می‌نامند؛ ورود به آن‌ها آزاد است، اما قواعد بقا، قیمت‌گذاری و دیده‌شدن مطلقاً توسط الگوریتم تعیین می‌شود. «ون‌دورن» و «بجر»^{۲۳} (۲۰۲۰) در تبیین لایه پنهان این بازارها نشان می‌دهند که پلتفرم‌ها در اقتصاد گیگ دست به «تولید ارزش دوگانه»^{۲۴} می‌زنند؛ یعنی کارگر علاوه بر ارائه خدمت فیزیکی، هم‌زمان در حال تولید رایگان «دارایی‌های داده‌ای» برای پلتفرم است که تصاحب این دارایی‌ها منطق اصلی انباشت سرمایه نظارتی است. «وین» و همکاران^{۲۵} (۲۰۱۹) نیز این سازوکار را فراتر از یک الگوریتم ساده و به مثابه یک «رژیم چندلایه کنترل» تحت فرمان یک پان‌ایتی‌کون دیجیتال تبیین می‌کنند. «جاوید» و همکاران^{۲۶} (۲۰۲۴) نیز نشان می‌دهند اقتصاد دیجیتال به جای زنجیره‌های ارزش خطی سنتی، سیستم‌های اکوسیستمی گسترده‌ای را ترویج می‌کند که زیرساخت صنعت ۴.۰ را شکل می‌دهند.

۳-۵. رویکرد عوامل شناختی، هدایت رفتاری و فرسایش عاملیت انسان

این محور تحلیلی بر فرآیندهای تصمیم‌گیری در بافتارهای خاص و همچنین چگونگی دستکاری پهنای باند ذهنی کاربران توسط عامل‌های هوشمند نرم‌افزاری تمرکز دارد.

• **مطالعات تجربی بومی (تجربه ایران):** در مطالعات بومی، این لایه رفتاری-شناختی کمتر در پیوند با ساختار بازار دیده شده است. «سعیدی» و همکاران (۱۴۰۰) در بررسی جامعه‌شناختی-اقتصادی بازارچه‌های مشترک مرزی (سردشت و پیرانشهر) نشان می‌دهند که بافتارهای نابرابر و توزیع نامتقارن منافع، چگونه بر سوگیری‌های رفتاری و استراتژی‌های بقای پيله‌وران محلی اثر منفی می‌گذارد و عاملیت اقتصادی آن‌ها را به یک کنش انفعالی تقلیل می‌دهد.

• **مطالعات تجربی جهانی (خارجی):** «الدار شفیق» (۲۰۱۷) نشان می‌دهد که زیستن در شرایط فقر و کمیابی، پهنای باند ذهنی^{۲۷} بازیگران بازار را اشغال کرده و منجر به اتخاذ تصمیمات بازتولیدکننده فقر می‌شود. «ژاوو» و «وانگ»^{۲۸} (۲۰۲۳) در حوزه جامعه‌شناسی دیجیتال نشان می‌دهند که پلتفرم‌های کاری (مانند اوبر) با سیستم‌های امتیازدهی الگوریتمی، فشارهای روانی شدیدی بر کارگران تحمیل کرده و از طریق گجت‌های پوشیدنی به فرآیند «خودکشی شده» و انضباط اجتماعی دامن می‌زنند. «بر» و همکاران^{۲۹} (۲۰۱۸) به تحلیل تعامل انسان با «عامل‌های نرم‌افزاری هوشمند» (ISAs) پرداخته و فاش می‌کنند که این عامل‌ها از طریق تکنیک‌های پیشرفته ترغیب^{۳۰} و فریب^{۳۱}، بازیگران انسانی را به سمت اهداف پلتفرم «هدایت رفتاری» می‌کنند. «آجونوا»^{۳۲} (۲۰۲۰) این پدیده را تحت عنوان «جعبه سیاه در کار» تحلیل کرده و نشان می‌دهد که چگونه الگوریتم‌های نامرئی، خودمختاری و عاملیت اصیل انسانی را مستهلک می‌سازند. درنهایت، «بایزمن» و همکاران^{۳۳} (۲۰۲۵) نشان می‌دهند که سیستم‌های مبتنی بر هوش مصنوعی از طریق عدم شفافیت، مهارت‌زدایی بلندمدت و تغییر نامحسوس ارزش‌ها و ترجیحات اصیل، عاملیت انسانی را تضعیف کرده و آن‌ها را به بازتولیدکننده تصمیمات ماشین تقلیل می‌دهند.

۳-۶. خلأ پژوهشی پیشینه‌های داخلی و خارجی

با مرور رویکردی متون فوق، خلأ بنیادین ادبیات توسعه‌یافته بازار آشکار می‌شود.

۱. شکاف میان تحلیل کالبدی سنتی و کدهای دیجیتال در ایران: ادبیات جامعه‌شناسی بازار در ایران (نظیر:

سرانی، ۱۳۸۹؛ کشاورزبان، ۱۳۹۹؛ ورشوی، ۱۳۹۷) عمیقاً در تحلیل کارهایی چون بافت فیزیکی، میدان بوردیویی

اصناف و حک‌شدگی خویشاوندی/مذهبی غنی است. از سوی دیگر، مطالعات فناوری در ایران (مانند: همتی‌فراهانی، ۱۴۰۰) صرفاً نگاهی سازمانی، بوم‌مدار و مدیریتی دارند. ادبیات بومی فاقد یک تحلیل انتقادی و یکپارچه است که نشان دهد چگونه تجربه تاریخی-ساختاری بازار در ایران در حال پرتاب شدن به عصر بازارهای پلتفرمی و نظارتی است و چگونه «حک‌شدگی اجتماعی» سنتی در حال استهاله در «حک‌شدگی زیرساختی و مادی کدها» است.

۲. فقدان مطالعات روندی مطالعات خارجی: مطالعات جهانی اگرچه ابعاد استخراج داده (ون دور^{۳۴}، ۲۰۲۰) یا فرسایش عاملیت شناختی (بار، ۲۰۱۸؛ اجونما، ۲۰۲۰) را به دقت شکافته‌اند، اما این تحولات را در یک ساختار تطوری کلان که گذار تاریخی حاکمیت بازار از «روابط شخصی» به «قوانین بوروکراتیک» و سپس به «کد به مثابه قانون» را تبیین کند، صورت‌بندی نکرده‌اند.

این پژوهش دقیقاً در این نقطه تلاقی می‌ایستد. این پژوهش، نه یک کار مروری محض، بلکه یک جستار نظری-تحلیلی است که با پیوند دادن ادبیات کلاسیک حک‌شدگی به نظریات انتقادی اقتصاد دیجیتال، نشان می‌دهد که چگونه منطق «قدرت» در بازارها، از «تملک مادی کالبد فیزیکی» (تجربه بازار سنتی و مدرن ایران) به «توان پیش‌بینی و مهندسی رفتاری پهنای باند ذهنی انسان» (تجربه بازارهای نظارتی و هوشمند) نقل مکان کرده است و این چرخش، کارآمدی ابزارهای تنظیم‌گری دولت را به طور کامل به چالش می‌کشد.

۴. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از حیث استراتژی، مبتنی بر «مرور نظام‌مند کیفی» و تحلیل اسنادی-تطبیقی است که با هدف واکاوی و بازخوانی تطورات نهاد بازار در دو بستر تجربی ایران و جهان سامان یافته است. فرآیند گردآوری و غربالگری داده‌های ثانویه پژوهش در دو فاز موازی بومی و بین‌المللی صورت‌گرفت؛ در فاز اول (مطالعات داخلی)، با جست‌وجوی نظام‌مند کلیدواژه «بازار» در پایگاه جامع نمایه مقالات علوم انسانی (نورمگز) و اعمال معیارهای ورود و خروج موضوعی-با تأکید مطلق بر رویکردهای جامعه‌شناختی و جامعه‌شناسی اقتصادی و حذف رهیافت‌های محض اقتصاد پوزیتیویستی-تعداد ۳۰ مقاله هسته و مرتبط استخراج و تحلیل شد. در فاز دوم (مطالعات بین‌المللی)، دامنه وسیعی شامل بیش از ۱۲۰ مقاله علمی و اسناد توسعه‌ای مورد ارزیابی اولیه قرار گرفت که درنهایت براساس شاخص‌های اصالت، ارجاع‌دهی بالا و هم‌پوشانی نظری با تحولات نوین سرمایه‌داری، ۵۰ مقاله کلیدی خارجی به عنوان ماتریس تحلیل نهایی برگزیده شدند. داده‌های مستخرج از این ۸۰ سند بومی و بین‌المللی، مبنای سازگاری درونی و انتزاع مفاهیم گونه‌شناسی هفت‌گانه بازار را فراهم آورده‌اند.^{۳۵}

در این پژوهش، به منظور فرآوری اسناد و متون نظری گردآوری‌شده و تبدیل آن‌ها به داده‌های ساختاریافته، از تکنیک «تحلیل محتوای کیفی هدایت‌شده»^{۳۶} استفاده شده است. بر این اساس، ابتدا کدهای اولیه و مقوله‌های تحلیلی استخراج و مبنای تحلیل قرار گرفتند. در گام بعدی، با تکیه بر استدلال قیاسی استخراج‌شده از چارچوب نظری تحقیق (به‌ویژه مفاهیم کلیدی کارل پولانی، داگلاس نورث، ویویانا زیلر و شوشانا زوبوف)، کدهای محوری حول محورهایی چون: «منطق حکمرانی»، «وضعیت عاملیت جامعه»، «تعریف قدرت»، و «ساختار قانون» صورت‌بندی شدند. درنهایت، داده‌های تحلیل‌شده برای ردیابی دقیق سیر تطور نهاد بازار در قالب یک «ماتریس سنخ‌شناسی»^{۳۷} یکپارچه‌سازی شدند؛ این ماتریس امکان مقایسه نظام‌مند و ردیابی چرخش‌های پارادایمیک از «حک‌شدگی اجتماعی-سنتی» به سمت «حک‌شدگی زیرساختی و الگوریتمی» را در هفت‌گونه متمایز بازار فراهم آورده است.

۵. روند تطور تاریخی بازارها؛ تقاطع تکنولوژی و پارادایم‌های سرمایه

تحول بازارها در این پژوهش، تابعی از جهش‌های زیرساختی و تغییر در ماهیت و بستر حک‌شدگی سرمایه است. این سیر تکاملی را می‌توان در چهار فاز کلان بازخوانی کرد.

- فاز اول: از زیست جهان محلی تا کالایی شدن صنعتی (پیش از تاریخ تا قرن ۱۹)

- **سرآغاز سنتی (۳۵۰۰ پ.م.):** با اختراع چرخ، مبادلات از حصار محدوده‌های کوچک خارج شد. در این دوران، بازار مبتنی بر سرمایه فیزیکی اولیه و کاملاً حک شده در پیوندهای اجتماعی، خویشاوندی و نظامات اخلاقی-مذهبی جامعه (منطق پولانی) بود و اعتماد از طریق شناخت رو در رو تولید می‌شد.
- **انقلاب صنعتی اول (۱۷۶۰-۱۸۴۰ م.):** ظهور ماشین‌آلات بخار و تولید انبوه، آغازگر سرمایه‌داری صنعتی بود. در این مقطع، بازار فرآیند «فک‌شدگی» از روابط سنتی را آغاز کرد و نیروی کار و طبیعت به مثابه کالاهایی در میدان‌های ملی بازتعریف شدند.

- فاز دوم: انتزاعی شدن و جهانی سازی سرمایه (اواسط قرن ۱۹ تا اواخر قرن ۲۰ م.)

- **تولد بازارهای مالی (۱۸۵۰-۱۹۲۰ م.):** با گسترش راه‌آهن و تلگراف، زیرساخت جابه‌جایی سریع اطلاعات فراهم شد و با نهادینه شدن بورس، بازار از شکل فیزیکی فاصله گرفت و انتزاعی شد. در این فاز، حتی پول و قراردادها باری از معانی اجتماعی و حقوقی نوین یافتند.
- **هژمونی نئولیبرال (۱۹۴۵-۲۰۰۰ م.):** حمل و نقل هوایی و مخابرات، بازارها را از مرزهای دولت-ملت فراتر برد. سرمایه فراملی حاکم شد و «حک‌شدگی مادی» در طبیعت به نفع انباشت جهانی حاشیه‌نشین گشت. مقررات‌زدایی در این عصر، مسیر را برای خصوصی سازی زیرساخت‌ها هموار کرد.

- فاز سوم: چرخش دیجیتال و پلتفرمی شدن (۱۹۹۰-۲۰۱۶ م.)

- **عصر اینترنت اولیه (۱۹۹۰-۲۰۱۰ م.):** با ورود وب، زیرساخت بازار دیجیتالی شد و سرمایه اطلاعاتی شکل گرفت. دسترسی به جریان اطلاعات به متغیر اصلی قدرت تبدیل شد و لایه‌های اولیه «حکمرانی از طریق کد» پدیدار گشت.
- **اقتصاد پلتفرمی (۲۰۱۰-۲۰۱۶ م.):** تکنولوژی‌های موبایل و اپلیکیشن‌ها، ساختار بازار را به سمت «پلتفرمی شدن» بردند. پلتفرم‌ها به عنوان واسطه‌های دیجیتال جایگزین بازارهای سنتی شدند و با جابه‌جایی قدرت تنظیم‌گری از دولت به کدهای برنامه‌نویسی، خود زیرساخت به مثابه «قانون» عمل کرد.

- فاز چهارم: استخراج رفتاری و هوشمندی شناختی (۲۰۱۶ م. تا کنون)

- **کلان داده‌ها و اینترنت اشیاء (۲۰۱۶-۲۰۲۵):** با افزایش قدرت پردازش، ادغام دنیای فیزیکی و دیجیتال (صنعت ۴.۰ و IoT^{۳۸}) رخ داد. تجربه زیسته انسان به عنوان ماده خام برای استخراج «اضافه رفتاری» و پیش‌بینی رفتار (سرمایه‌داری نظارتی زوبوف) به کار گرفته شد و بازار در تمام اشیاء و فضاها بیولوژیک تعبیه گشت.
- **عصر هوش مصنوعی و بازارهای نوآورانه (دوران کنونی):** هوش مصنوعی مولد و یادگیری ماشین، بازار را وارد فاز «پیش‌بینی‌گری دائم» کرده‌اند. در این لایه نهایی، سرمایه با اشغال «پهنای باند ذهنی» انسان و ادغام در ساختارهای بیولوژیک، به یک محیط زیستی فراگیر تبدیل شده که اراده آزاد و عاملیت انسانی را تحت کنترل الگوریتم‌های پیش‌بین مستحیل می‌کند.

۶. ماتریس تحلیل نهادی و واکاوی گونه‌شناختی بازارها

ضرورت تدوین یک گونه‌شناسی جامع از بازارها از آنجا ناشی می‌شود که بازار نه یک ظرف تهی، بلکه محصول مستقیم زیرساخت‌های تکنولوژیک و پارادایم‌های حاکم بر سرمایه است. براساس سیر تحول نه‌گانه‌ای که ترسیم شد، می‌توان هفت‌گونه اصلی بازار را شناسایی کرد که در برخی از آن‌ها، چندین نوع سرمایه در یک پارادایم واحد با هم تلفیق شده‌اند. ماتریس پیش‌رو، هفت‌گونه اصلی بازار را در تقاطع با متغیرهای کلیدی استخراج شده از رویکردهای نظری (نورث، پولانی، زلیزر و زوبوف) عملیاتی کرده است (جدول ۱).

جدول ۱: ماتریس تحلیلی انواع بازار با متغیرهای تبیین‌کننده (نگارنده، ۱۴۰۴)
Tab. 1: Institutional Typology and Evolutionary Matrix of Markets Across Capitalist Paradigms (Authors, 2025).

ویژگی‌ها / انواع	۱. بازار سنتی	۲. بازار مدرن	۳. بازار نئولیبرال	۴. بازار اطلاعاتی	۵. بازار پلتفرمی	۶. بازار نظارتی	۷. بازار نوآورانه
نوع سرمایه‌داری	تجاری / بدوی	صنعتی (تولید انبوه)	مالی / جهانی شده	داده‌محور (فراگیر)	پلتفرمی (واسطه‌ای)	نظارتی (استخراجی)	هوشمند (AI)
تکنولوژی پیش‌ساز	چرخ و ابراهای مادی	ماشین بخار و چاپ	مخابرات و الکترونیک	اینترنت و وب	اپلیکیشن و موبایل	IoT و صنعت ۴.۰	هوش مصنوعی و کوانتوم
منطق حکم‌شدگی	پیوندهای اجتماعی	قانون و بوروکراسی	قیمت و بازار آزاد	جریان‌های داده	کدهای برنامه‌نویسی	سنسورها و اشیاء	ذهن و علوم شناختی
نقش دولت	پادشاهی / فئودالی	دولت-حکومت تنظیم‌گر	دولت مقررات‌زدا	دولت الکترونیک	حکمرانی الگوریتمیک	دولت مراقبتی	حکمرانی پیش‌بینانه
وضعیت جامعه	قبایل و اصفاف	تشکل‌های مدنی	فردگرایی / تمیزه	جامعه شبکه‌ای	کاربران پراکنده	سوزهای شفاف	جامعه کرخت / منزوی
ارزش‌های مستقر	اخلاق و سنت	پیشرفت و تخصص	سود و رقابت	شفافیت و دسترسی	سرعت و رتبه‌بندی	پیش‌بینی‌پذیری	تجربه‌گرایی / نوآوری
تعریف قدرت	مالکیت زمین	قدرت بوروکراتیک	قدرت مالی (پول)	مالکیت اطلاعات	انحصار زیرساختی	کنترل رفتار	مهندسی ذهن (AI)
چالش‌ها و مخاطرات کلیدی	انسداد؛ قبیله‌گرایی (Particularism)؛ قتل‌ان قواعدها؛ محدودیت مقیاس؛ جغرافیایی.	تعبیه‌دانی اجتماعی؛ استعمار فیزیکی و تصلب؛ بوروکراتیک؛ تخریب زیست‌محیطی.	کالایی‌سازی فراگیر؛ شکستگی سیستماتیک؛ بحران‌های ادواری مالی؛ فرسایش خدمات عمومی.	انومی دیجیتال؛ حاکمیت داده‌ها؛ شکاف طبقاتی در دانش؛ مالکیت فکری.	انحصار زیرساختی؛ استیلا؛ قانون بی‌ثباتی معیشتی؛ تقلیل اعتماد به رتبه عددی.	استخراج اضافه رفتاری؛ سلب حق بر آینده؛ شفافیت اجباری و انقیاد.	اشغال پنهانی باند ذهنی؛ آزادی تجاری‌سازی بیولوژیک.

واکاوی ماتریس فوق نشان می‌دهد که تطور بازارها از منطق تکاملی خطی تبعیت نمی‌کند، بلکه بازنمایی یک جابه‌جایی پارادایمیک در ساختار قدرت و مناسبات اجتماعی است:

• **استحاله منطق حک‌شدگی (چرخش نئوپولانی):** یافته‌ها فاش می‌سازد که ما با یک کوچ ساختاری از حک‌شدگی در «روابط اجتماعی و قوانین بوروکراتیک» به سمت حک‌شدگی در «کدها، سنسورها و الگوریتم‌ها» مواجهیم. در این دگرگونی، گزاره کلاسیک پولانی و گرانووتر مبنی بر حک بودن اقتصاد در لایه‌های جامعه معکوس شده است؛ اکنون این پلتفرم‌های انحصاری و زیرساخت‌های هوشمند هستند که جامعه و زیست‌جهان را در منطق خود حک و مستحیل می‌کنند.

• **تغییر ماهیت قواعد بازی و تنظیم‌گری (چرخش نهادگرایی):** براساس منطق داگلاس نورث، نهادها با تعیین قواعد بازی، شکل‌گیری بازار را ممکن می‌سازند. اما در بازارهای نوین پلتفرمی و نظارتی، قوانین مصوب دولت-ملت‌ها دچار لکنت بنیادی شده و جای خود را به دکترین «کد به مثابه قانون» (کوهن، ۲۰۱۹) داده‌اند. پلتفرم‌های خصوصی با تصاحب فضای ارتباطی، خود به عنوان حکمران، مجری و قاضی میدان مبادله عمل می‌کنند.

• **رتبه‌بندی عددی به جای نظم اخلاقی (چرخش فرهنگی):** برخلاف تحلیل زلیزر که بازارهای اولیه را فضایی برای ارزش‌گذاری فرهنگی و نشانه‌گذاری‌های اخلاقی-انسانی می‌دانست، بازارهای پلتفرمی و نظارتی با کالایی‌سازی عمیق روابط، «اعتماد» را به سیستم‌های رتبه‌بندی عددی و راندمان ماشینی تقلیل داده‌اند.

• **جابه‌جایی قدرت و مخاطره سلب عاملیت:** تحلیل تطبیقی تأیید می‌کند که تعریف قدرت در بازار از «مالکیت مادی و ابزار تولید صنعتی» به سمت «توان پیش‌بینی و مهندسی رفتار در زمان واقعی» جابه‌جا شده است. مخاطره اصلی در بازارهای هوشمند کنونی، نه صرفاً استثمار فیزیکی فوردستی، بلکه اشغال پهنای باند ذهنی (مولنشتاین و شفیر، ۲۰۱۳)، سلب حق بر آینده و ایجاد کرختی‌شناختی در جامعه منزوی است.

۷. واکاوی فرآیندی متغیرهای ماتریس تحلیل نهادی

به‌منظور تبیین دقیق یافته‌های مندرج در جدول بالا و پرهیز از تکرار موازی گونه‌ها، این بخش به واکاوی دانه‌به‌دانه متغیرها (سطرهای جدول) پرداخته و نحوه چرخش پارادایمیک لایه‌های بازار را در تقاطع با هر شاخص تبیین می‌کند. قبل از هرچیز نیاز به توضیح است که ظهور بازارهای هوشمند به معنای حذف بازارهای سنتی نیست. در نهاد بازار می‌توان همواره گونه‌های مختلفی از بازار را مشاهده کرد.

۷-۱. تطور نوع سرمایه‌داری و فناوری‌های پیشران

بستر مادی بازارها در یک فرآیند تاریخی همواره تابع جهش‌های تکنولوژیک و تغییر ماهیت انباشت سرمایه بوده است.

• **بازارهای سنتی و مدرن:** سرآغاز بازار با سرمایه‌داری تجاری بدوی و فناوری مادی اولیه (چرخ) رقم‌خورد که صرفاً دامنه مبادلات فیزیکی محلی را گسترش می‌داد. با وقوع انقلاب صنعتی و ظهور فناوری‌های مکانیکی (ماشین بخار و چاپ)، این بستر به سرمایه‌داری صنعتی معطوف به تولید انبوه و ماشین‌بسم تبدیل شد.

• **بازارهای انتزاعی و اطلاعاتی:** در فاز بازارهای نئولیبرال، فناوری‌های مخابراتی و الکترونیک اولیه، غلبه سرمایه‌داری مالی و اعتباری فراملی بر تولید مادی را ممکن ساختند. متعاقباً، با ظهور اینترنت و وب، داده‌ها به عنوان کالای اصلی، سرمایه‌داری اطلاعاتی و دانش‌محور فراگیر را پایه‌گذاری کردند.

• **بازارهای پلتفرمی، نظارتی و هوشمند:** از سال ۲۰۱۰ م. به بعد، اینترنت موبایل و اپلیکیشن‌ها منجر به شکل‌گیری سرمایه‌داری پلتفرمی واسطه‌محور شدند. با بسط صنعت ۴.۰ و اینترنت اشیاء (IoT)، این روند به سرمایه‌داری نظارتی استخراج‌محور ارتقا یافت و درنهایت در عصر کنونی، با پیشرانی هوش مصنوعی و محاسبات کوانتومی، به شکل پیشرفته سرمایه‌داری هوشمند و نوآورانه بدل گشته است.

۲-۷. جابه‌جایی بستر و منطق حک‌شدگی

شکل مستقر تعبیه‌شدگی بازار در ساختارهای پیرامونی، اصلی‌ترین متغیر برای فهم هویت بازار است.

• **حک‌شدگی در روابط انسانی:** در بازار سنتی، اقتصاد کاملاً در لایه‌های جامعه، پیوندهای خویشاوندی، اصناف و ارزش‌های اخلاقی-مذهبی زیست‌جهان محلی حک شده بود.

• **حک‌شدگی در نظامات حقوقی:** در بازار مدرن، بازار از سنت فک شد، اما در قوانین صلب، بوروکراسی دولتی و مرزهای ملی-حقوقی استقرار یافت. در بازار نئولیبرال این فک‌شدگی به اوج رسید و بازار در منطق انتزاعی قیمت آزاد جهانی حک گشت. با ورود به بازار اطلاعاتی، جریان‌های داده‌شبکه‌ای بستر حک‌شدگی را تشکیل دادند.

• **حک‌شدگی در کدهای دیجیتال و شناخت:** در بازارهای پلتفرمی، سرمایه در لایه کدهای برنامه‌نویسی و الگوریتم‌های واسطه حک می‌شود. در بازار نظارتی، با خروج از زیرساخت‌های صرفاً نرم‌افزاری، بازار در خود اشیاء محیطی، سنسورها و اینترنت اشیاء حک می‌گردد. درنهایت در بازار هوشمند، حک‌شدگی به درونی‌ترین لایه، یعنی ساختارهای شناختی، ذهن انسان و علوم بیولوژیک منتقل می‌شود.

۳-۷. بازتعریف نقش دولت و ساختار قانون

تنظیم‌گری و رگولاتوری بازارها از نظارت‌های بیرونی به حکمرانی درونی پنهان میل کرده است.

• **تنظیم‌گری حاکمیتی صلب:** در بازارهای سنتی، حکمرانی در قالب نظامات پادشاهی، فئودالی، قوانین عرفی و شفاهی اعمال می‌شد. بازار مدرن شاهد ظهور دولت-ملت بوروکراتیک و تنظیم‌گر بود که با قوانین حقوقی و مدنی متمرکز، بازار را مدیریت می‌کرد. در بازار نئولیبرال، نقش دولت به مقررات‌زدایی و خصوصی‌سازی تسهیل‌کننده تغییر یافت. در بازار اطلاعاتی نیز، دولت در قالب دولت الکترونیک سعی در کنترل جریان داده از طریق قوانین مالکیت فکری داشت.

• **حکمرانی الگوریتمیک و کد به مثابه قانون:** در بازارهای پلتفرمی، رگولاتوری دچار لکنت شده و حکمرانی الگوریتمیک پدیدار می‌شود که در آن پلتفرم‌های خصوصی با «شرایط خدمات» (ToS) خود به عنوان شبه‌قانون عمل می‌کنند. در بازار نظارتی، دولت به یک دولت مراقبتی هم‌پوشان با منافع شرکت‌ها بدل می‌شود و درنهایت در بازار هوشمند، حکمرانی پیش‌بینانه متکی بر معماری خودکار کد^{۳۹} جایگزین دادگاه‌ها و متون قانونی می‌گردد.

۴-۷. تغییر وضعیت جامعه و ارزش‌های مستقر

هویت جامعه و ارزش‌های مسلط بر کنشگران در طول تحول بازارها دچار تغییرات عمیقی شده است.

• **جامعه همبسته و ارزش‌های اخلاقی:** جامعه در بازارهای سنتی متشکل از قبایل و اصناف همبسته با ارزش‌های اخلاقی، سنت و عدالت در قیمت بود. در بازار مدرن، تشکلهای مدنی و کارگری پدید آمدند و ارزش‌ها برپایه پیشرفت، تخصص و عقلانیت ابزاری بازتعریف شد.

• **جامعه شبکه‌ای و اتمیزه‌شدن:** در بازار نئولیبرال، فردگرایی افراطی و اتمیزه‌شدن مصرف‌کننده با ارزش‌های سود و رقابت محض حاکم گشت. در بازار اطلاعاتی، جامعه شبکه‌ای و کاربران به دنبال ارزش‌های شفافیت و دسترسی آزاد به دانش بودند.

• **جامعه کرخت و ارزش‌های ماشینی:** در بازار پلتفرمی، جامعه به کاربران پراکنده تقلیل یافت و ارزش‌های سرعت و رتبه‌بندی عددی جایگزین اعتماد شد. در بازار نظارتی، کاربران به سوژه‌های شفاف تحت رصد بدل شده و ارزش پیش‌بینی‌پذیری حاکم شد. درنهایت در بازارهای هوشمند، جامعه به وضعیتی کاملاً منزوی و دچار کرختی شناختی سقوط کرده که ارزش مستقر در آن بهینه‌گی مطلق ماشینی و نوآوری دائم نقادکننده است.

۷-۵. بازتعریف ساختار قدرت در بازار

منشأ قدرت و هژمونی در بازارها گام به گام از لایه‌های فیزیکی تفکیک و به لایه‌های شناختی رسوخ کرده است. **• قدرت مادی و ساختاری:** در بازارهای سنتی، قدرت در تملک زمین و هژمونی نمادین محلی معنا داشت. در بازار مدرن، به قدرت بوروکراتیک و تملک ابزار تولید مادی صنعتی تبدیل شد. در بازار نئولیبرال، قدرت مالی و انباشت اعتبار و پول مبنای هژمونی قرار گرفت.

• قدرت زیرساختی و مهندسی رفتار: در بازار اطلاعاتی، قدرت به مالکیت و مدیریت اطلاعات و سرورها منتقل شد. در بازار پلتفرمی، قدرت در شکل انحصار زیرساختی بر رابط کاربری پدیدار گشت. با گذشتن از این فاز و در بازار نظارتی، تعریف قدرت به توانایی کنترل و اصلاح رفتار در زمان واقعی دگرگون شد و درنهایت در بازارهای هوشمند مبتنی بر هوش مصنوعی، قدرت به لایه مهندسی ذهن و خلق رفتار پیش از وقوع آن کوچ کرده است.

۷-۶. فرآیندشناسی مخاطرات کلیدی بازارها

مخاطرات بازارها از محدودیت‌های مادی و ساختاری اولیه به سمت خطرات عمیق وجودی و سلب اراده آزاد حرکت کرده‌اند.

• مخاطرات بازارهای اولیه: بازارهای سنتی با انسداد نهادی، قبیله‌گرایی و محدودیت‌های جغرافیایی مواجه بودند. بازار مدرن مخاطرات استثمار فیزیکی نیروی کار، بیگانگی و تخریب گسترده زیست محیطی را تحمیل کرد. بازار نئولیبرال با کالایی‌سازی فراگیر، بحران‌های ادواری مالی و شکنندگی سیستماتیک اقتصاد جهانی را به همراه آورد.

• مخاطرات بازارهای نوین داده‌محور: بازار اطلاعاتی انومی دیجیتال و تهدید مالکیت فکری را ایجاد کرد. بازارهای پلتفرمی با انحصار زیرساختی، استیلای کد و بی‌ثباتی معیشتی شدید کارگران کارمزدی (اوبری‌سازی کار) همراه شدند.

• مخاطرات بازارهای هوشمند: در بازارهای نظارتی، خطر اصلی به استخراج اضافه رفتاری، سلب حق بر آینده و شفافیت اجباری منقادکننده تبدیل شد. در لایه نهایی، یعنی بازار هوشمند و نوآورانه، مخاطره بنیادین به اشغال پهنای باند ذهنی، حذف کامل عاملیت انسانی، اراده آزاد و تجاری‌سازی حیات بیولوژیک کنشگران میل کرده است.

۸. واکاوی تطور بازار در اقتصاد ایران

تحلیل روند تطور بازارها نشان می‌دهد که اقتصاد ایران نه به عنوان یک پدیده انتزاعی یا گسسته از پارادایم‌های جهانی، بلکه در قالب یک صیروت تاریخی و ساختاری عمیق، چرخش پارادایمیک در مفهوم «حک‌شدگی» را تجربه کرده است. در فاز بازارهای سنتی ایران (همچون: تجربه تاریخی بازار یزد یا راسته فرش‌فروشان تبریز)، بازار موجودیتی فراتر از یک سازوکار مادی برای عرضه و تقاضا بود؛ بلکه به عنوان یک «واقعیت اجتماعی» در لایه‌های هنجاری، پیوندهای خویشاوندی، نظامات اخلاقی-مذهبی زیست جهان و مناسبات قومی محلی حک شده بود. در این فاز، چنان‌که «کشاورزبان» (۱۳۹۹) تبیین می‌کند، انباشت سرمایه و تنظیم مناسبات بازار نه بر بستر کدهای فنی، بلکه برپایه «شبکه‌های تعبیه‌شده اجتماعی»، «سلسله مراتب همکارانه» و مکانیزم‌های بومی تولید «اعتماد و همبستگی چهره‌به‌چهره» استوار بود.

با ورود به عصر مدرنیزاسیون و بسط بازارهای مدرن و انتزاعی/نئولیبرال در ایران، این حک‌شدگی مبتنی بر اعتماد اخلاقی و مذهبی (که «حسینی‌قمی» (۱۳۹۳) افول تدریجی هنجارهای آن را ناشی از تغییر بافت نیروی کار ردیابی می‌کند)، جای خود را به قوانین جدی بوروکراسی دولتی و منطق انتزاعی قیمت داد. در این دوران، مداخلات تنظیم‌گرانه دولت از طریق ابزارهای رسمی (نظیر ساختارهای بانکی و تنظیم‌گری کلاسیک پولی) تلاش داشت تا بازار را تحت کنترل درآورد؛ هرچند این مداخلات بوروکراتیک و رسمی‌سازی‌های دستوری، به دلیل ضعف در ساختارهای

قانونی و عدم تقارن اطلاعاتی، غالباً با لکنت مواجه شده و به بازتولید بازارهای غیررسمی، موازی و غیرمتمم شکل پولی انجامید (چنان‌که «رستمی» (۱۴۰۱) شکست‌های حقوقی این رگولاتوری صلب دولتی را به تصویر کشیده است). نباید از نظر دور داشت که در این دوران تعداد بالای بانک‌ها و مؤسسات اقتصادی بخش زیادی از بازار را تحت تأثیر قرار داد و در برخی موارد شاهد شکست بازار و یا شکست این مؤسسات مالی در نسبت با یکدیگر بوده‌ایم. اما چرخش رادیکال در نهاد بازار در ایران، با ظهور «بازارهای پلتفرمی، نظارتی و هوشمند» رقم خورده است. پلتفرم‌های واسطه‌ای و بومی (مانند: اسنپ و کلان‌سیستم‌های پرداخت دیجیتالی) پدیده‌هایی ایزوله یا صرفاً ابزارهای فناورانه برای تسهیل کسب‌وکار نیستند؛ بلکه بازتاب‌دهنده استیلای پارادایم جهانی «حک‌شدگی زیرساختی و مادی کدها» در بستر داخلی محسوب می‌شوند. در این بازارهای نوین ایرانی، منطق کلاسیک پولانی و گرانووتر کاملاً معکوس شده است؛ به این معنا که دیگر این اقتصاد نیست که در بطن روابط اجتماعی جامعه حک شده باشد، بلکه این «کدها، سنسورها و الگوریتم‌های انحصاری پلتفرم» هستند که جامعه، زیست‌جهان و روابط کار در ایران را در منطق خود تعبیه، منقاد و مستحیل می‌کنند.

در این پارادایم نوین، «ساختار قدرت» میان دولت، سرمایه و جامعه دچار تحولی شگرف گشته است. منشأ قدرت از «تملک مادی کالبد فیزیکی بازار یا ابزار تولید صنعتی» به سمت «توان پیش‌بینی، استخراج اضافه‌رفتاری و مهندسی پهنای باند ذهنی کنشگران» نقل مکان کرده است. پلتفرم‌های انحصاری بومی با بهره‌گیری از تکنیک‌های مدیریت الگوریتمی، مدیران انسانی و رگولاتورهای دولتی را حذف کرده و از طریق سیستم‌های عددی امتیازدهی و رتبه‌بندی دیجیتال، خودمختاری اصیل و قدرت چانه‌زنی جامعه و کارگران کارمزدی را به صورت یک طرفه فرسوده می‌سازند. علاوه بر این، لایه پنهان این بازارها نشان می‌دهد که کاربران و کارگران ایرانی ذیل یک «تولید ارزش دوگانه» قرار دارند؛ آن‌ها علاوه بر ارائه خدمت فیزیکی روزمره، به طور مستمر و رایگان در حال تولید «دارایی‌های داده‌ای» برای پلتفرم هستند. تصاحب این دارایی‌های داده‌ای، منطق اصلی انباشت سرمایه نظارتی بومی را شکل می‌دهد که خارج از کنترل و مالیات‌گیری نهادهای رسمی است.

بزرگ‌ترین مخاطره و لکنت نهادی کنونی در ایران آن است که نهادهای حاکمیتی و سیاست‌گذاران همچنان با ابزارهای حقوقی، ضد انحصاری و بوروکراتیک متعلق به دوران «بازار مدرن و فیزیکی» به دنبال تنظیم‌گری بازارهای نوین دیجیتال هستند. این درحالی است که وقتی منطق بازار از متون قانونی دولت به دکتربین «کد به مثابه قانون» و «شرایط خدمات» (ToS) پلتفرم‌های خصوصی منتقل شده است، ابزارهای قدیمی رگولاتوری دچار ناکارآمدی بنیادی می‌شوند؛ از این رو، خروجی این پژوهش ثابت می‌کند که برای مواجهه با مخاطرات نوظهور نظیر اوبری‌سازی^۴ کار، بی‌ثباتی معیشتی شدید کارگران گیگ، و کرختی‌شناختی جامعه، ابزارهای نظارتی دولت باید از سطح بوروکراسی صلب فیزیکی فراتر رفته و معماری مادی و الگوریتمیک قدرت پلتفرم‌ها را هدف قرار دهند؛ امری که مستلزم بازتعریف «حقوق بنیادین در فضای زیرساختی» و «حفاظت از پهنای باند ذهنی و حریم شناختی کنشگران ایرانی» است.

۹. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف واکاوی روند تطور تاریخی نهاد بازار و بازخوانی چرخش‌های پارادایمیک آن در تقاطع با تحولات زیرساختی و فناوری سامان یافته است. بازار در این نگاه، موجودیتی پویا و فراتر از یک سازوکار اقتصادی ساده است که همگام با تحولات سرمایه‌داری، ماهیت آن از یک رابطه رودررو به یک زیرساخت پیچیده تغییر یافته است. برای ارائه تصویری واقع‌گرایانه، منسجم و بومی از یافته‌های تحقیق، در این بخش پایانی به پاسخ صریح و ساختاریافته به پرسش‌های اصلی پژوهش پرداخته می‌شود.

۱. گونه‌شناسی تطوری بازار (از سنتی تا هوشمند) چگونه می‌تواند سیر دگرگونی «منطق حک‌شدگی» در اقتصاد ایران را توضیح دهد؟

یافته‌های پژوهش فاش می‌سازد که اقتصاد ایران در لایه بازارهای معاصر خود، با یک کوچ ساختاری و

جابه‌جایی پارادایمیک در مفهوم «حک‌شدگی» مواجهه است. سیر تکاملی بازارها نشان می‌دهد که در بازارهای سنتی ایران (مانند تجربه بازار یزد یا راسته فرش‌فروشان تبریز)، منطق اقتصادی کاملاً در بطن روابط اجتماعی، پیوندهای خویشاوندی، نظامات اخلاقی-مذهبی زیست‌جهان و مناسبات قومی محلی حک‌شده بود. در بازار مدرن و نئولیبرال، این حک‌شدگی به سمت قوانین صلب بوروکراسی دولتی و درنهایت منطق انتزاعی قیمت میل کرد.

اما در بازارهای نوین و پلتفرمی ایران (از پلتفرم‌های گیگ‌اکنومی مانند اسنپ تا نظام‌های پرداخت دیجیتال)، این منطق کلاسیک پولانی و گرانووتر کاملاً معکوس شده است. اکنون این اقتصاد مبتنی بر پلتفرم‌های انحصاری، کدهای برنامه‌نویسی، سنسورها و الگوریتم‌هاست که جامعه و زیست‌جهان ایرانی را در منطق خود تعبیه و مستحیل می‌کند؛ به بیانی دیگر، فناوری از یک «ابزار تسهیل‌گر مبادله» به «منطق مادی و حاکم‌بر بازار» تبدیل شده و حک‌شدگی اجتماعی سنتی جای خود را به یک «حک‌شدگی زیرساختی و مادی کدها» داده است.

۲. در گذار از بازارهای سنتی به بازارهای نظارتی و نوآورانه، «ساختار قدرت» میان دولت، جامعه و سرمایه چه تحول پارادایمیک یافته است؟

تحلیل تطبیقی فرایندها تأیید می‌کند که تعریف، منشأ و هژمونی قدرت در بازار، گام‌به‌گام از لایه‌های فیزیکی تفکیک‌شده و به لایه‌های شناختی و دیجیتال رسوخ کرده است.

• در بازارهای اولیه: منشأ قدرت در تملک مادی کالبد فیزیکی، زمین، ابزار تولید صنعتی و قدرت بوروکراتیک نهفته بود.

• در بازارهای نظارتی و نوآورانه: با چرخش به سمت سرمایه‌داری اطلاعاتی و نظارتی، ساختار قدرت به سمت «توان پیش‌بینی، استخراج اضافه‌رفتاری و مهندسی رفتاری پهنای باند ذهنی انسان در زمان واقعی» نقل مکان کرده است.

در این میان، نقش دولت از یک رگولاتور و تنظیم‌گر صلب بوروکراتیک (در دوره مدرن) به یک «دولت مراقبتی» (هم‌پوشان با منافع شرکت‌های بزرگ فناوری) و نهایتاً «حکمرانی پیش‌بینانه» تقلیل یافته است. در این وضعیت، پلتفرم‌های خصوصی با انحصار زیرساختی خود، کنترل و نظارت بر کار را پنهان ساخته و همزمان در نقش قانون‌گذار، مجری و قاضی میدان مبادله عمل می‌کنند و قدرت چانه‌زنی جامعه و کارگران را به صورت یک طرفه پایین می‌آورند.

درباره ایران باید در نظر داشت که حکمرانی اینترنت و فضای مجازی، شراکت دولت و نهادهای امنیتی با پلتفرم‌های بزرگ و... همگی مسیر یا سرعتی را متفاوت از مسیر جهانی رقم‌زده است و یا شاید بهتر بتوان گفت که منطق «خصولتی‌سازی» همچنان در بازار دیجیتال هم نقش اساسی ایفا می‌کند.

۳. تفاوت‌های بنیادین انواع بازار از منظر «ارزش‌های هنجاری» و «محیط قانون‌گذاری» چیست و هر یک چه مخاطرات ناشناخته‌ای را به همراه دارند؟

ارزش‌های مستقر و محیط قانون‌گذاری در طول تطور بازارها دستخوش استحاله‌ای عمیق گشته و مخاطرات متفاوتی را بازتولید کرده‌اند:

• محیط قانون‌گذاری: از هنجارهای غیررسمی، عرفی و مذهبی (در بازارهای سنتی) به قوانین صلب مدنی و بوروکراسی دولتی (در بازارهای مدرن) و سپس به دکترین «کد به مثابه قانون» در بازارهای نوین میل کرده است که در آن «شرایط خدمات» (ToS) پلتفرم‌های خصوصی جایگزین متون قانونی دولت‌ها می‌شود.

• ارزش‌های هنجاری: بازارهای سنتی فضایی برای ارزش‌گذاری فرهنگی، عدالت در قیمت و نشانه‌گذاری اخلاقی-انسانی بودند؛ اما بازارهای پلتفرمی و نظارتی با کالایی‌سازی عمیق روابط، «اعتماد اصیل» را به سیستم‌های رتبه‌بندی عددی، سرعت و راندمان ماشینی تقلیل داده‌اند.

• مخاطرات ناشناخته و نوظهور: مخاطره بازارهای معاصر دیگر صرفاً انسداد نهادی سنتی یا استثمار فیزیکی و بی‌ثباتی مالی نئولیبرال نیست؛ بلکه مخاطرات ناشناخته عمیقی چون انحصار زیرساختی، اوبری‌سازی و بی‌ثباتی

معیشتی کارگران گیگ، استخراج اضافه رفتاری، سلب حق بر آینده، اشغال پهنای باند ذهنی و فرسایش و حذف کامل عاملیت و اراده آزاد انسان در زیرساخت‌های هوشمند را به همراه دارد.

۴. چگونه می‌توان یک مدل تحلیلی جامع برای شناسایی و تفکیک بازارهای معاصر براساس متغیرهای اقتصادی و اجتماعی ارائه داد؟

این پژوهش، موفق شده است با تلاقی دادن متغیرهای کلیدی استخراج شده از رویکردهای نظری ساختاری، نهادی، فرهنگی و شناختی (برآمده از آرائی نورث، پولانی، زلیزر و زوبوف)، یک «ماتریس تحلیل نهادی هفت‌گانه» را به عنوان مدل تحلیلی جامع ارائه دهد. این مدل، بازارها را به تفکیک در هفت‌گونه متمایز تبیین می‌کند: ۱. سنتی، ۲. مدرن، ۳. نئولیبرال/فراملی، ۴. اطلاعاتی، ۵. پلتفرمی، ۶. نظارتی، و ۷. نوآورانه/هوشمند.

این تفکیک براساس هشت متغیر فرآیندی شامل: نوع سرمایه‌داری، تکنولوژی پیشران، منطق حک‌شدگی، نقش دولت، وضعیت جامعه، ارزش‌های مستقر، تعریف قدرت و مخاطرات کلیدی صورت‌بندی شده است. این ماتریس اثبات می‌کند که تطور بازارها از یک مسیر خطی ساده تبعیت نمی‌کند، بلکه بازنمایی یک جابه‌جایی پارادایمیک در ساختار قدرت و مناسبات مادی و شناختی است.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

1. North
2. Embed

۳. «نورث» میان نهادهای رسمی (قوانین) و غیررسمی (هنجارها) تمایز قائل است؛ درحالی‌که «پولانی» بر غلبه امر اجتماعی بر امر اقتصادی تأکید دارد. این مقاله تلفیقی از این دو نگاه برای درک بازارهای نوین است.

4. Kirby
5. Granovetter
6. embeddedness

۷. اصطلاح سرمایه‌داری نظارتی که توسط «شوشانا زوبوف» (۲۰۱۹) تبیین شده است، به منطق نوینی از انباشت اشاره دارد که در آن تجربه انسانی به عنوان ماده خام رایگان برای ترجمه به داده‌های رفتاری استخراج می‌شود. در این الگو، هدف بازار دیگر صرفاً مبادله کالا نیست، بلکه پیش‌بینی، اصلاح و مهندسی رفتار کاربران در جهت تأمین سود و ایجاد «اضافه رفتاری» است که منجر به سلب عاملیت انسانی می‌گردد.

8. Zuboff

۹. سرمایه‌داری اطلاعاتی به مرحله‌ای از تکامل سرمایه‌داری اشاره دارد که در آن ثروت و قدرت بیش از آن‌که بر تولید کالاهای مادی استوار باشد، بر تصاحب، پردازش و مبادله اطلاعات به مثابه دارایی راهبردی متمرکز است. در این پارادایم، دانش و داده به نیروی مولد اصلی تبدیل می‌شوند که به تعبیر مانوئل کاستلز، منطق شبکه‌ای را بر تمامی تعاملات اقتصادی حاکم می‌سازد.

10. Fligstein & Dauter
11. Social Fields
12. Zelizer
13. Kaup
14. Scarcity
15. Mullainathan & Shafir
16. Wood *et al*
17. Zhong *et al*
18. Goyal & Heine
19. Tacit Knowledge
20. Choudhury
21. Törnberg

22. Vallas & Schor
23. Van Doorn & Badger
24. Dual Value Production
25. Veen *et al.*
26. Javaid *et al.*
27. Mental Bandwidth
28. Zhao & Wang
29. Burr *et al.*
30. Nudging
31. Deception
32. Ajunwa
33. Buijsman *et al.*
34. Van Doorn

۳۵. جهت ارتقاء شفافیت متدولوژیک و رعایت کدهای اخلاقی تسریع و تدقیق پژوهش (AI Research Ethics)، فرآیند جست‌وجو، ردیابی خطوط ارجاعی و غربالگری اولیه پایگاه‌های داده بین‌المللی (نظیر Scopus و Web of Science) با همیاری موتورهای کاوش پیشرفته مبتنی بر هوش مصنوعی متصل به دیتابیس‌های علمی، مشخصاً پلتفرم کانسنسوس (Consensus AI Search Engine) صورت گرفته است. استفاده از این فناوری صرفاً به عنوان یک ابزار کمکی برای یافتن مقالات (خصوصاً مقالات با دسترسی آزاد)، خوشه‌بندی مفهومی کلمات کلیدی، و بهینه‌سازی استخراج ادبیات خاکستری بوده و فرآیند نهایی کدگذاری، دسته‌بندی پنج‌گانه رویکردها، فراتحلیل کیفی و صورت‌بندی ماتریس تحلیل نهادی بازارها، تماماً بر اساس عاملیت تحلیلی و تفسیری نویسنده انجام شده است؛ رویکردی که منطبق بر آخرین پروتکل‌های جهانی تنظیم‌گری ابزارهای هوشمند در پژوهش‌های کیفی است.

36. Directed Qualitative Content Analysis
37. Typology Matrix

۳۸. اینترنت اشیاء (Internet of Things) به مجموعه‌ای از ارتباطات و تعاملات رایانه‌ای و فناوری بنیاد مانند: حسگر، واحدهای پردازش، نرم‌افزار و سخت‌افزار با دیگر دستگاه‌ها و سامانه‌ها (در اصطلاح فنی «اشیاء» یا «وسایل» نامیده می‌شوند) که از طریق اینترنت یا دیگر شبکه‌های ارتباطی است.

39. Code is Law
40. Uberization

کتابنامه

- اشرف، ا.، (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه. تهران: انتشارات زمینه.
- اکبری، سارا، (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر پیوند بازار با ساخت قدرت بر تحول جایگاه سیاسی و اجتماعی بازار در دوره جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۸۴)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، (منتشر نشده).
- امیرپناهی، محمد؛ طالب، مهدی؛ و میرزایی، حسین، (۱۳۹۴). بازار مرزی و مناطق روستایی: بررسی نقش و جایگاه روستاییان در بازار مرزی شهرستان بانه. پژوهش‌های روستائی، ۶(۳): ۵۱۵-۵۴۴.
- امیرپناهی، محمد، (۱۳۹۷). ساخت اجتماعی بازار: تحلیل جامعه‌شناختی پیدایش بازار با تأکید بر بازار بانه در استان کردستان. مطالعات جامعه‌شناختی، ۲۵(۱): ۸۷-۱۱۵.
- اسمعیلی‌سنگری، ح؛ و عمرانی، ب، (۱۳۸۷). سیر تحول کالبدی اصناف و راسته فرش‌فروشان بازار تبریز. اثر، ۲۹(۴۴): ۸۵-۱۰۲.
- اسلیتر، د.، و تونکیس، ف.، (۱۳۸۶). جامعه بازار: بازار و نظریه اجتماعی مدرن (ح. قاضیان، مترجم). تهران: نشر نی.
- بهار، م.، (۱۳۸۰). تغییر فرهنگی - اجتماعی و توسعه نهادی در ایران: مورد تجربی بازار مقاله. پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، ۳: ۷۷-۱۰۲.
- بوردیو، پی.، (۱۳۹۵). ساختارهای اجتماعی اقتصاد (ح. چاوشیان، مترجم). تهران: انتشارات مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- پولانی، ک.، (۱۳۹۱). دگرگونی بزرگ: خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی روزگار ما (م. مالجو، مترجم). تهران: انتشارات شیرازه.
- پرچمی، داوود؛ و محمدی، عاطفه، (۱۳۹۳). تغییرات ساختار اقتصادی بازار و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن (بررسی موردی بازار تبریز). فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، ۸(۴): ۱۲۱-۱۶۴.

- تامپسون، سی تام، (۱۳۸۶). *تجار کوچک در ایران*. بررسی‌های نوین تاریخی، شماره ۳، ۱۰۶-۱۲۲.
- ترابی‌فارسانی، سهیلا، (۱۳۸۳). رویکرد تجار به مسائل سال‌های جنگ جهانی اول. *گنجینه اسناد*، ۲: ۲۴-۳۸.
- ترابی‌فارسانی، سهیلا، (۱۳۸۴). ریخت‌شناسی طبقه تجار مقارن جنبش مشروطیت. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ۲ (۴۰): ۶۳-۸۸.
- توحیدلو، سمیه، (۱۳۹۴). *حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه*. تهران: نشر هرمس.
- جمشیدیها، غلامرضا؛ کلانتری، عبدالحسین؛ و نصرتی، روح‌الله، (۱۳۹۴). بازار به مثابه میدان: تحلیل بوردیوی بازار با تأکید بر بازار سنتی تهران. *مطالعات جامعه‌شناختی (نامه علوم اجتماعی سابق)*، ۲۲ (۱): ۹-۳۴. <https://doi.org/10.22059/jsr.2015.56312>
- حسینی‌قمی، مژگان، (۱۳۹۳ الف). *تغییرات ساخت اجتماعی بازار تهران*. پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۴: ۱۵۳-۱۷۰.
- حسین‌زاده‌فرمی، مهدی؛ و معتمدی، ضحی، (۱۳۹۰). *تاملی در بازار: مطالعه تحولات بازار در دهه اول پس از انقلاب اسلامی*. *مطالعات انقلاب اسلامی*، ۲۶: ۱۶۹-۱۹۸.
- خاتم، اعظم، (۱۳۸۱). بازار و مرکزیت شهر. *گفت و گو*، ۴۱: ۱۲۷-۱۴۱.
- رجبی، آریتا، (۱۳۸۶). *ریخت‌شناسی بازار*. تهران: انتشارات آگه.
- ناصری‌مجرد، اسماعیل؛ و رستمی، ولی، (۱۴۰۱). چالش‌های حقوقی نظارت دولت بر بازار غیرمستقل پولی در ایران. *ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۵ (۸): ۲۳۴-۲۵۰. <https://doi.org/10.30510/psi.2022.285826.1712>
- زبوف، شوشانا، (۱۴۰۳). *عصر سرمایه‌داری نظارتی: مبارزه برای آینده‌ای انسانی در جبهه جدید قدرت (ا)*. شاه‌قاسمی، مترجم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سربابی، محمدحسین، (۱۳۸۹). *تحولات بازارهای ایرانی (مطالعه موردی: بازار یزد)*. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۲: ۲۵-۳۷.
- سرنیچک، ن.، (۱۳۹۹). *سرمایه‌داری پلتفرمی (م. سلیمانی ساسانی، مترجم)*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سعیدی، علی‌اصغر؛ اسماعیل‌زاده، خالد؛ و عبدالله‌پور، جمال، (۱۴۰۰). *بررسی جامعه‌شناختی اقتصادی بازارچه‌های مشترک مرزی (مطالعه موردی: بازارچه‌های مرزی سردشت و پیرانشهر)*. *علوم اجتماعی*، ۴۵: ۹۳-۱۳۳.
- کشاورزبان، آرنک، (۱۳۹۹). *بازار و دولت در ایران (سیاست مکان بازار تهران)*. مترجم: ابراهیم اسکافی، نشر شیرازه.
- نادعلی، محمد؛ رسولی، معصومه؛ سلطان‌العلمایی، سیدمحمدهادی؛ حاجی‌دولابی، هدی؛ و نصیری، سمیرا، (۱۳۹۶). *تعامل بازار پول و سرمایه در اقتصاد ایران*. روند، ۷۷: ۶۵-۱۱۴.
- ودادهیر، ابوعلی، (۱۳۸۲). *بازار به مثابه یک واقعیت اجتماعی (درآمدی نظری بر جامعه‌شناسی بازار)*. جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۱۴: ۱۶۱-۱۸۴.
- ورشوی، سمیه؛ یوسفی، علی؛ اکبری، حسین؛ و اصغری‌پورماسوله، احمدرضا، (۱۳۹۷). *مروری انتقادی بر تحقیقات جامعه‌شناسی بازار در ایران: در جست‌وجوی حک‌شدگی*. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۷ (۱): ۵۳-۸۲. <https://doi.org/10.22059/jsr.2018.235367.541>
- همتی‌فراهانی، مهنوش؛ آزاد، ناصر؛ اقاموسی، رضا؛ و سید علی‌اکبر، سید محسن، (۱۴۰۰). *طراحی مدل ساختاری تفسیری استراتژی‌های ورود به بازار اینترنت اشیا (با رویکرد مدل بوم کسب و کار)*. *بررسی‌های بازرگانی*، ۱۹ (۱۱): ۱۲۱-۱۴۶. <https://doi.org/10.22034/bs.2022.247054>

References

- Ashraf, A., (1359 [1980]). *Historical obstacles to the growth of capitalism in Iran: Qajar period*. Tehran: Zamineh Publications. (in Persian)

- Akbari, S., (1393 [2014]). "Investigating the impact of the market's alliance with the power structure on the transformation of the political and social status of the market in the Islamic Republic of Iran (1357-1384)". Master's thesis in Political Science, Ferdowsi University of Mashhad. (in Persian)
- Amirpanahi, M., Taleb, M. & Mirzaei, H., (1394 [2015]). Border market and rural areas: Examining the role and status of villagers in the border market of Baneh county. *Rural Research*, 6(3): 515-544. (in Persian)
- Amirpanahi, M., (1397 [2018]). Social structure of the market: Sociological analysis of the emergence of the market with an emphasis on the market of Baneh in Kurdistan province. *Sociological Studies*, 25(1): 87-115. (in Persian)
- Esmaili Sangari, H. & Omrani, B., (1387 [2008]). The evolution of the physical structure of guilds and the carpet-sellers' row of the Tabriz Bazaar. *Asar Quarterly*, 29(44): 85-102. (in Persian)
- Slater, D. & Tonkiss, F., (1386 [2007]). *Market society: Markets and modern social theory* (H. Ghadianian, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (in Persian)
- Bahar, M., (1380 [2001]). Gig-social and institutional development in Iran: Empirical case of the market article. *Research Letter of Humanities and Social Sciences*, 3: 77-102. (in Persian)
- Bourdieu, P., (1395 [2016]). *Social structures of the economy* (H. Chavoushian, Trans.). Tehran: Institute for Advanced Research in Social Security Publications. (in Persian)
- Polanyi, K., (1391 [2012]). *The great transformation: The political and economic origins of our time* ([Maljou], Trans.). Tehran: Shirazeh Publishing. (in Persian)
- Parchami, D. & Mohammadi, A., (1393 [2014]). Changes in the economic structure of the market and social factors affecting it (Case study: Tabriz Bazaar). *Quarterly of Social Sciences, Islamic Azad University, Shushtar Branch*, 8 (4): 121-164. (in Persian)
- Thompson, C. T., (1386 [2007]). Small merchants in Iran. *Modern Historical Studies*, 3: 106-122. (in Persian)
- Torabi Farsani, S., (1383 [2004]). Merchants' approach to the issues of the World War I years. *Ganjineh-ye Asnad*, 2: 24-38. (in Persian)
- Torabi Farsani, S., (1384 [2005]). Morphology of the merchant class contemporaneous with the Constitutional Revolution. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, University of Isfahan*, 2 (40): 63-88. (in Persian)
- Tohidlou, S., (1394 [2015]). *The economic life of Iranians during the Constitutional period*. Tehran: Hermes Publication. (in Persian)
- Jamshidiha, Gh., Kalantari, A. & Nosrati, R., (1394 [2015]). Tehran Bazaar as a field: A Bourdieusian analysis of changes in the traditional market of Tehran. *Sociological Studies*, 1: 9-34. (in Persian)
- Hosseini Qomi, M., (1393 [2014]a). Changes in the social structure of the Tehran Bazaar. *Contemporary Sociological Researches*, 4: 153-170. (in Persian)
- Hossein-zadeh Farmi, M. & Motamedi, Z., (1390 [2011]). A reflection on the market: A study of market developments in the first decade after the Islamic Revolution. *Scientific-Research Quarterly of Islamic Revolution Studies*, 26: 169-198. (in Persian)

- Khatam, A., (1381 [2002]). The market and the centrality of the city. *Goft-o-Gu Magazine*, 41: 127-141. (in Persian)
- Rajabi, A., (1386 [2007]). *Morphology of the market*. Tehran: Agah Publications. (in Persian)
- Roštami, V., (1401 [2022]). Legal challenges of government supervision on the unorganized money market in Iran. *Journal of Political Sociology of Iran*, (24): 234-250. (in Persian)
- Zuboff, Sh., (1403 [2024]). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power* (A. Shahghasemi, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing House. (in Persian)
- Saraei, M. H., (1389 [2010]). Developments of Iranian bazaars (Case study: Yazd Bazaar). *Quarterly Journal of Iranian-Islamic City Studies*, 2: 25-37. (in Persian)
- Srnicek, N., (1399 [2020]). *Platform capitalism* (M. Soleimani Sasani, Trans.). Tehran: Amirkabir Publishing. (in Persian)
- Saeidi, A. A., Esmailzadeh, Kh. & Abdollahpour, J., (1400 [2021]). Socio-economic study of joint border markets (Case study: Sardasht and Piranshahr border markets). *Journal of Social Sciences*, 45: 93-133. (in Persian)
- Keshavarzian, A., (1399 [2020]). *Market and state in Iran (The politics of the Tehran bazaar place)*. Translator: Ebrahim Eskafi. Shirazeh Publication. (in Persian)
- Nadali, M., Rasouli, M., Soltanol-Olamaei, S. M. H., Haji Dolabi, H. & Nasiri, S., (1396 [2017]). Interaction of money and capital market in the economy of Iran. *Ravesh Quarterly*, 77: 65-114. (in Persian)
- Vodadhir, A., (1382 [2003]). The market as a social reality (A theoretical introduction to the sociology of markets). *Geography and Planning*, 14: 161-184. (in Persian)
- Vorshavi, S., Yousefi, A., Akbari, H. & Asgharpour Masouleh, A. R., (1397 [2018]). A critical review of market sociology research in Iran: In search of embeddedness. *Social Studies and Research in Iran*, 7(1): 53-82. (in Persian)
- Hemmati Farahani, M., Agamoussi, R. & Seyed Ali Akbar, S. M., (1400 [2021]). Designing an interpretive structural model of entry strategies into the Internet of Things (IoT) market (With a business model canvas approach). *Business Reviews*, 111: 121-146. (in Persian)
- Ajunwa, I., (2020). The black box at work. *Big Data & Society*, 7(2): 1-6. <https://doi.org/10.1177/2053951720938093>
- Antunes, R. & Filgueiras, V., (2020). Digital platforms, the Uberization of labor and regulation in contemporary capitalism. *Contracampo*, 39(1): 27-43.
- Bär, B., Cristianini, N. & Ladyman, J., (2018). The sociology of intelligent software agents: Persuasion, deception, and human autonomy. *Science and Engineering Ethics*, 24(5): 1435-1453. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9479-0>
- Buijsman, S., Carter, S. E. & Bermúdez, J. P., (2025). Autonomy by design: Preserving human autonomy in AI decision-support. *Philosophy & Technology*, 38(97): 1-25. <https://doi.org/10.1007/s13347-025-00932-2>

- Choudhury, N., (2022). Order in the Bazaar: The Transformation of Non-state Law in Afghanistan's Premier Money Exchange Market. *Law & Social Inquiry*, 47(1): 292–330. <https://doi.org/10.1017/lsi.2021.41>
- Cohen, J. E., (2019). *Between truth and power: The legal constructions of informational capitalism*. Oxford University Press.
- Fligstein, N. & Dauter, L., (2007). *The sociology of markets*. Department of Sociology, University of California, Berkeley.
- Fligstein, N. & Dauter, L., (2011). The sociology of markets. *Business History Review*, 85(1): 9–37. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131736>
- Goyal, Y. & Heine, K., (2021). Why do informal markets remain informal: the role of tacit knowledge in an Indian footwear cluster. *Journal of Evolutionary Economics*, 31 (40): 1035–1064. <https://doi.org/10.1007/s00191-021-00726-7>
- Granovetter, M., (1995). *Getting a job: A study of contacts and careers* (2nd ed.). University of Chicago Press.
- Granovetter, M., (2005). The impact of social structure on economic outcomes. *Journal of Economic Perspectives*, 19(1): 33-50.
- Granovetter, M., (2017). *Society and economy: Framework and principles*. Harvard University Press.
- Hendrickx, K., (2023). *Evidence-based everything? On the material embedding of markets in science*. Sociology of Health & Illness.
- Javaid, M., Haleem, A., Singh, R. P. & Sinha, A. K., (2024). Digital economy to improve the culture of industry 4.0: A study on features, implementation and challenges. *Green Technologies and Sustainability*, 100083. <https://doi.org/10.1016/j.grets.2024.100083>
- Kaup, B. Z., (2015). Markets, nature, and society: Embedding economic & environmental sociology. *Sociological Theory*, 33(3): 280–296. <https://doi.org/10.1177/0735275115599186>
- Kirby, P. K., (2021). *Karl Polanyi and the contemporary political economy of transformation*. Palgrave Macmillan.
- Lin, L., Milhaupt, C. J. & Chang, W., (2021). Varieties of state capitalism: Legal regimes and regulatory instruments governing markets. *Journal of Institutional Economics*, 17(4): 533–551.
- Mullainathan, S. & Shafir, E., (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. Times Books.
- North, D. C., (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- Shafir, E. (Ed.), (2017). *The behavioral foundations of public policy*. Princeton University Press.
- Srnicek, N., (2017). *Platform capitalism*. Polity Press.
- Törnberg, P., (2023). How platforms govern: Social regulation in digital capitalism. *Big Data & Society*, 10(1): 205395172311538. <https://doi.org/10.1177/20539517231153808>
- Vallas, S. & Schor, J. B., (2020). What do platforms do? Understanding the gig economy. *Annual Review of Sociology*, 46: 273-294. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-121919-054857>

- van Doorn, N. & Badger, A., (2020). Platform capitalism's hidden abode: Producing data assets in the gig economy. *Antipode*, 52(5): 1475-1495. <https://doi.org/10.1111/anti.12641>
- Veen, A., Barratt, T. & Goods, C., (2019). Platform-capital's 'app-etite' for control: A labour process analysis of food-delivery work in Australia. *Work, Employment and Society*, 34(3): 388-406. <https://doi.org/10.1177/0950017019836911>
- Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V. & Hjorth, I., (2019). Good gig, bad gig: Autonomy and algorithmic control in the global gig economy. *Work, Employment and Society*, 33 (1): 56-75. <https://doi.org/10.1177/0950017018785616>
- Zelizer, V. A., (1979). *Morals and markets: The development of life insurance in the United States*. Columbia University Press.
- Zelizer, V. A., (2010). *Economic lives: How culture shapes the economy*. Princeton University Press.
- Zelizer, V. A., (2017). *The social meaning of money: Pin money, paychecks, poor relief, and other currencies*. Princeton University Press.
- Zelizer, V. A., (2021). *The social meaning of money: Pin money, paychecks, poor relief, and other currencies (With a new afterword by the author)*. Princeton University Press.
- Zhao, X. & Wang, Y., (2023). Digital sociology: origin, development, and prospects from a global perspective. *Journal of Chinese Sociology*, 1-15. <https://doi.org/10.1186/s40711-023-00198-1>
- Zhong, S., Crang, M. & Zeng, G., (2020). Constructing freshness: The vitality of wet markets in urban China. *Agriculture and Human Values*, 37 (1): 133-144. <https://doi.org/10.1007/s10460-019-09987-2>
- Zuboff, S., (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.